

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Βαγιανάκη Ελευθερίας

A.M. : 4112015022

Επιβλέπων καθηγητής: Γεώργιος Κατσαδώρας

ΘΕΜΑ:

«Η θέση της γυναίκας μέσα από τα ήθη και τα έθιμα του Καστελλόριζου»

Περιεχόμενα

Περίληψη.....σελ.3	σελ.3
Abstract.....σελ.3	σελ.3
Πρόλογος.....σελ.4	σελ.4
Εισαγωγή.....σελ.5	σελ.5
1.Θεωρητικό μέρος.....σελ.7	σελ.7
1.1. Το Καστελλόριζο μεταξύ 1890 και 1948.....σελ.7	σελ.7
1.1.1. Η συμβολή των γυναικών στους Α' ... Β' παγκοσμίους πολέμους.....σελ.9	σελ.9
1.1.2. Η κυρά της Ρω.....σελ.11	σελ.11
1.1.3. Η μεταναστευτική περίοδος.....σελ.14	σελ.14
1.2. Η γεωγραφική θέση του Καστελλόριζου.....σελ.15	σελ.15
1.3. Το Καστελλόριζο του σήμερα.....σελ.16	σελ.16
1.4. Οι φορεσιές των γυναικών της Μεγίστης.....σελ.18	σελ.18
1.4.1. Η φορεσιά της ελεύθερης κοπέλας.....σελ.18	σελ.18
1.4.2. Η φορεσιά της νύφης.....σελ.19	σελ.19
1.4.3 Η φορεσιά της παντρεμένης.....σελ.21	σελ.21
1.4.4. Η φορεσιά της θλιμμένης.....σελ.21	σελ.21
1.5. Ο ρόλος των κοσμημάτων ως σύμβολο της κοινωνικής τάξης της κάθε κοπέλας.....σελ.22	σελ.22
1.6. Ο γάμος στο νησί.....σελ.23	σελ.23
1.6.1. Το προξενιό.....σελ.24	σελ.24
1.6.2. Τα ήθη και τα έθιμα του γάμου.....σελ.25	σελ.25
1.6.3.Ο ρόλος της γυναίκας στον γάμο.....σελ.26	σελ.26
1.6.4. Τα ήθη και τα έθιμα του γάμου που διατηρούνται έως σήμερα.....σελ.26	σελ.26
2. Μεθοδολογία της έρευνας.....σελ.27	σελ.27
3.Ερευνητικό μέρος.....σελ.28	σελ.28
3.1. Φωτογραφικό υλικό της Μεγίστης από το χθες στο σήμερα.....σελ.29	σελ.29
3.1.1. Φωτογραφικό υλικό παραδοσιακών γυναικείων στολών.....σελ.34	σελ.34
3.2. Συνεντεύξεις.....σελ.36	σελ.36
4. Περιορισμοί της έρευνας.....σελ.47	σελ.47
41.Προοπτικές της έρευνας.....σελ.47	σελ.47
5. Συμπεράσματα.....σελ.48	σελ.48
Βιβλιογραφία.....σελ.49	σελ.49

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θέμα της παρούσας εργασίας προέκυψε έπειτα από συνεννόηση με τον επιβλέποντα καθηγητή και έχει λαογραφικό χαρακτήρα. Είναι αποτέλεσμα της αδιάρρηκτης σχέσης ανάμεσα στη λαϊκή παράδοση και την εκπαίδευση, αλλά και την αγάπη μου για το ακριτικό Καστελλόριζο. Μέσα από αυτή την έρευνα θα καταλήξουμε σε προσωπικά συμπεράσματα σχετικά με τη θέση της γυναίκας, αντλώντας στοιχεία από τα ήθη και τα έθιμα. Θα γίνει μια εκτενής αναφορά στην εθιμοτυπία, αλλά και στο πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της γυναίκας για την πραγματοποίησή τους. Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό. Στο θεωρητικό μέρος γίνεται μία ιστορική αναδρομή με χρονολογική περιγραφή, αλλά και παρουσίαση των παραδοσιακών γυναικείων στολών. Το ερευνητικό μέρος βασίζεται στην ποιοτική έρευνα μέσα από την βιβλιογραφική και επιτόπια αναζήτηση. Πρόκειται ειδικότερα για συνεντεύξεις γυναικών διαφορετικής ηλικίας και με φωτογραφικό υλικό από το χθες στο σήμερα.

ABSTRACT

The subject matter of this work has arisen after consultation with the supervising professor and is of a folklore nature. The theme emerged from the unbroken link between folk tradition and education and my love for the acrimonious Castellorizo. Through this research we will come to personal conclusions about the position of women through their customs. There will be extensive reference to etiquette and how important the role of women is to them. The thesis consists of two parts, theoretical and research. The theoretical part provides a historical overview with chronological description and presentation of traditional women's costumes. The research part is based on qualitative research done through interviews of women of different ages and on photographic material from yesterday to today.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Για την πραγματοποίηση της πτυχιακής μου εργασίας θα ήθελα πρώτα από όλα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Κατσαδώρα Γεώργιο που μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με έναν ιδιαίτερο τομέα και με βοήθησε, ώστε να έχω το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Θέλω να ευχαριστήσω όλους όσοι συνέβαλαν για την ολοκλήρωση της εργασίας, ο καθένας με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο.

Εισαγωγή

Φωτογραφία από προσωπικό αρχείο.

Το Καστελλόριζο σήμερα αποτελεί πόλο έλξης για πολλούς ταξιδιώτες από διάφορα μέρη της γης. Μέχρι και πριν λίγα χρόνια πολλοί ήταν αυτοί που δεν γνώριζαν την ύπαρξη αυτού του νησιού, ούτε καν στο χάρτη, ακόμα και Έλληνες. Τα τελευταία χρόνια όμως πραγματοποιήθηκαν διάφορες δραστηριότητες και ενέργειες για τη διαφήμιση και την αξιοποίηση του νησιού.

Είναι ο τόπος, ο οποίος στην πορεία του χρόνου κατακτήθηκε αρκετές φορές, βίωσε φυσικές καταστροφές και οι κάτοικοι του κατέφυγαν στην προσφυγιά με σκοπό να σώσουν τις ζωές τους και να μεγαλώσουν τις οικογένειες τους. Παρόλα αυτά, κρατάει τον παραδοσιακό του χαρακτήρα και οι νησιώτες προσπαθούν να τηρήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο μπορούν τα ήθη και τα έθιμα τους.

Οι γυναίκες του νησιού ήταν αυτάρκειες, δυναμικές και ισχυρές. Οι άνδρες τους ήταν ναυτικοί και ο προσωπικός τους ρόλος όλο και δυσκόλευε, διότι ερχόντουσαν αντιμέτωπες με περισσότερες ευθύνες. Παρόλα αυτά δεν έπαυαν να τονίζουν και την γυναικεία τους πλευρά, ήταν περιποιημένες και περήφανες. Περπατούσαν πάντα με ψηλά το κεφάλι γιατί ένιωθαν τιμή και δέος για την καταγωγή τους.

Όταν καταφτάσεις στο νησί χρειάζεσαι μόνο λίγες ώρες για να περιηγηθείς σε αυτό, καθώς σχηματικά μοιάζει με ένα μικρό ημικύκλιο. Τα μαγαζιά παρότι είναι ευάριθμα, έχουν κρατήσει τον χαρακτήρα τους και τη διαφορετικότητα

τους, γεγονός που τα καθιστά ξεχωριστά μέσα σε αυτό τον μικρό επίγειο παράδεισο.

Οι τουρίστες που επισκέπτονται το νησί συνήθως είναι μεγαλύτερης ηλικίας σύμφωνα με του ντόπιους. Βέβαια, αρκετοί είναι και οι νέοι που θα το επισκεφτούν, κυρίως από την Αυστραλία, διότι διατηρούν εκεί οικισμούς, αλλά και πολλοί Ιταλοί που θεωρούν το ακριτικό νησί ξεχωριστό.

Οι χειμωνιάτικοι μήνες είναι ιδιαίτερα δύσκολοι στο νησί για τους μόνιμους κατοίκους. Έχοντας μείνει στο νησί και χειμώνα, σε περίπτωση μεγάλης κακοκαιρίας δεν υπάρχουν μέσα μεταφοράς, γεγονός που δημιουργεί μεγάλη ανασφάλεια και φόβο στους κατοίκους. Σε περίπτωση ανάγκης, επειδή δεν υπάρχουν ιατρικές παροχές, αναγκάζονται να καταφύγουν στη γειτονική Τουρκία, η οποία απέχει περίπου δέκα λεπτά. Γενικότερα, όπως κάθε ακριτικό νησί, έχει αρκετές δυσκολίες όσον αφορά την επιβίωση και την κάλυψη των βασικών αναγκών. Πολλά είναι τα θέματα που δημιουργούνται ανά περιόδους.

1.ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1.1 ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ 1890-1948

Περίοδος ακμής για το Καστελλόριζο θεωρείται η δεκαετία του 19ου αι. (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 25). Μετά από την Ελληνική Επανάσταση, το 1860, οι κάτοικοι του νησιού ανέπτυξαν εμπορικές δραστηριότητες, καθώς το νησί είχε το προνόμιο της Υψηλής Πύλης. Οι κεντρικοί πυλώνες της εμπορικής κυριαρχίας του νησιού στην περιοχή ήταν η εξαίρεση από τη στρατολόγηση, η ελεύθερη μετακίνηση και η αυτοδιοίκηση. Το εμπόριο σχετιζόταν κυρίως με την ξυλεία, τα σφουγγάρια, είδη ένδυσης κ.ά. Το Καστελλόριζο κατάφερε να έχει 10.000 μόνιμους κατοίκους και να αποτελεί τη «μητρόπολη του εμπορίου», όπως το αποκάλεσε ένας Βρετανός.

Ο αιώνας προέβλεπε αλλαγές στο ακριτικό νησί. Οι Νεότουρκοι επιθυμούσαν να θέσουν τέρμα στο μακραίωνα απολυταρχικό καθεστώς των σουλτάνων. Στις 24 Ιουλίου του 1908 ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ υπέκυψε στις σθεναρές πιέσεις για μεταρρυθμίσεις. Για ολόκληρα τα Δωδεκάνησα άρχισε μία περίοδος έντονης διχόνοιας και οικονομικής αστάθειας. Ακολούθησαν έντονες διαμαρτυρίες, σχετικά με την επιβολή βαρύτατης φορολογίας και την κατάργηση των εμπορικών προνομίων, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι των νησιών να οδηγηθούν στη μαζική μετανάστευση. Το 1912 καταγράφεται πως ο πληθυσμός του νησιού μειώθηκε παραπάνω από το μισό, δηλαδή στους 4.500 μόνιμους κατοίκους (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 28).

Στις 25 Μαρτίου του 1913 έγινε εξέγερση κατά των Τούρκων. Τριάντα Κρήτες μισθοφόροι υπό την αρχηγεία του Εμμανουήλ Δασκαλάκη, επιτέθηκαν, το πρωί της 14ης Μαρτίου 1913, αιφνιδιάζοντας τη μικρή τουρκική φρουρά. Ο οργανωτής της επίθεσης, Ιωάννης Λακέρδης είχε ως βασικό στόχο να πετύχει την ένωση με την Ελλάδα. Υπέγραψαν 2.000 άνδρες κάτοικοι του νησιού για να δηλώσουν την επιθυμία τους για ένωση αλλά κανείς δεν περίμενε πως ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα αναγκάζοταν να αντισταθεί στις επικλήσεις τους (Νικόλαος Κ. Βογιατζής). Η νησιωτική κοινότητα παρέμεινε μόνη και αποκομμένη από τη Μικρά Ασία τους επόμενους πέντε μήνες (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 45).

Στις 28 Δεκεμβρίου του 1915 καταφτάνουν στο Καστελλόριζο οι Γάλλοι γεγονός που προσέφερε ανακούφιση σε πολλούς κατοίκους, καθώς θα επέφερε μία σταθερότητα σε μία ταραγμένη περίοδο. Η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να στείλει το ελληνικό πλοίο «Ελλη» για να αποκαταστήσει την τάξη. Οι Γάλλοι για να κερδίσουν χρόνο προσπάθησαν να το αποτρέψουν, κι έτσι έφτασαν δύο γαλλικά πλοία νωρίτερα. Το Καστελλόριζο πλέον άρχισε να ενδιαφέρει και τις δυνάμεις εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ.46)

Το Καστελλόριζο απείχε εξίσου από την Αθήνα, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια και από τα αποικιοκρατικά συμφέροντα των Γάλλων στη Μέση Ανατολή. Επιπλέον, εξυπηρετούσε ως βάση παρακολούθησης των δραστηριοτήτων των γερμανικών υποβρυχίων. Επιπρόσθετα, το ιδιαίτερο σχήμα του νησιού, το θεωρούσαν ως μία

«δαγκάνα» που θα μπορούσε να περιορίσει το υπογάστριο της εχθρικής οθωμανικής ακτής. Υπήρχε μάλιστα επιθυμία κατευνασμού της Ιταλίας, η οποία είχε καταλάβει τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, πως η γαλλική κατοχή θα ήταν «προσωρινή», μέχρι δηλαδή, την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Το γεγονός αυτό δημιούργησε τόσο θετικές όσο και αρνητικές αντιδράσεις στην κοινωνία του νησιού (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 73).

Οι σφοδροί τουρκικοί βομβαρδισμοί κατά τη διάρκεια του 1917 προκάλεσαν σημαντικές καταστροφές στο νησί. Ο πόλεμος είχε φέρει στο νησί, την πείνα, τις αρρώστιες και ειδικά την πανδημία της ισπανικής γρίπης που εξάντλησε τον πληθυσμό. Το τέλος του πολέμου δεν σηματοδότησε και το τέλος της ανασφάλειας για τους κατοίκους του νησιού. Παρά το γεγονός ότι οι γαλλικές αρχές επιθυμούσαν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στο νησί, το παρέδωσαν στην Ιταλία την 1^η Μαρτίου του 1921. Η Γαλλία έπρεπε να διασφαλίσει τα βόρεια σύνορα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα συμφέροντα που της είχαν μείνει από την Συρία. Με αυτό τον τρόπο ικανοποιήθηκαν και οι διεκδικήσεις του Μουσολίνι στα Δωδεκάνησα (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 75).

Η ιταλική κατάληψη δεν πραγματοποιήθηκε ομαλά. Η συμφωνία μεταξύ του Βενιζέλου με τον Τιτόνι το 1919 και η Συνθήκη των Σεβρών που είχε δημιουργήσει ελπίδες για τη δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας κατέρρευσαν έπειτα από την καταστροφή του ελληνικού στρατού το 1922 στη Μικρά Ασία. Η Συνδιάσκεψη της Λοζάνης το 1923 επιβεβαίωσε πως το Καστελλόριζο θα παρέμενε υπό την ιταλική κατοχή. Τα νησιά υποδέχθηκαν πρόσφυγες εκτοπισμένους από την Μικρασιατική καταστροφή (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 93).

Το 1925 οι Δωδεκανήσιοι ήταν πλέον πολίτες του ιταλικού κράτους, με τις συνακόλουθες φορολογικές υποχρεώσεις, αλλά χωρίς δικαίωμα αντιπροσώπευσης στην ιταλική Βουλή. Οι κάτοικοι ήταν πλέον αγανακτισμένοι και ζούσαν μέσα στην αβεβαιότητα. Υπήρχαν βέβαια και αυτοί που υποδέχτηκαν τους Ιταλούς σαν πιστοί ακόλουθοι, γεγονός που τους έφερε αντιμέτωπους με τους συμπατριώτες τους, όταν η φασιστική ηγεσία της Ιταλίας δημιούργησε τη συμμαχία του Άξονα με τη Γερμανία.

Όσον αφορά τα αξιόλογα έργα που πραγματοποιήθηκαν στα Δωδεκάνησα, από την ιταλική κυβέρνηση, το Καστελλόριζο δεν ήταν ένα από αυτά τα νησιά που επωφελήθηκε. Επιπρόσθετα, το νησί στις 18 Μαρτίου του 1926 καταστράφηκε από έναν σεισμό μεγέθους 6,9 ρίχτερ. Ο Ιταλός αρχιτέκτονας Φλορεστάνο ντι Φάουστο έκτισε και σχεδίασε πολλά μέρη του νησιού, αλλάζοντας τις βασικές ονομασίες των περιοχών και δίνοντάς τους ονόματα από τη βασιλική οικογένεια της Ιταλίας (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 95).

Όσα και αν προσέφερε η ιταλική κυριαρχία, η οικονομία του νησιού είχε παρακμάσει. Το Κραχ του 1929 είχε τέτοια απήχηση, που κατάφερε να φτάσει στο μακρινό Καστελλόριζο. Ο λαός τον καιρό εκείνο πραγματοποιούσε μία εξέγερση γνωστή με το όνομα «Μουζάρχες» προερχόμενη από την αραβική λέξη που σημαίνει

«μαζική διαμαρτυρία». Οι εμπορικοί δασμοί αυξάνονταν και η σχέση με την Ελλάδα αποκοπτόταν όλο και περισσότερο. Το 1939 ο συνολικός πληθυσμός του νησιού έφτασε τα 1.400 άτομα (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 95)

Το Καστελλόριζο με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου λόγω της απομόνωσης του υπέστη περισσότερες στερήσεις. Η πείνα, ο υποσιτισμός και οι αρρώστιες αποτέλεσαν μέρος της σκληρής καθημερινότητας των κατοίκων. Στα τέλη του Φεβρουαρίου το 1941 πραγματοποιείται ξαφνική απόβαση των Βρετανών κομμάντος στο νησί ως απάντηση στους Ιταλούς. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1943 η ηττημένη Ιταλία δέχτηκε τους όρους της ανακωχής που της είχε επιβληθεί. Στις 10 Σεπτεμβρίου βρετανικές ειδικές δυνάμεις πραγματοποίησαν απόβαση και κατέλαβαν το Καστελλόριζο. Ο Ουίνστον Τσώρτσιλ είχε χαρακτηρίσει το νησί ως βάση των επιχειρήσεων στο Ανατολικό Αιγαίο.

Το διάστημα αυτό συνέβη η μεγαλύτερη καταστροφή του οικισμού του νησιού εμπειρία που συγκλόνισε τους κατοίκους του νησιού, οι οποίοι μου περιέγραψαν τις μαρτυρίες που παραθέτω αναλυτικά παρακάτω. Οι Γερμανοί βομβάρδιζαν προκαλώντας φόβο για την εισβολή τους στο νησί από τη θάλασσα. Τον Οκτώβριο του 1943 όσοι κάτοικοι υπήρχαν στο νησί μεταφέρθηκαν σε προσφυγικά στρατόπεδα στη Γάζα. Άφησαν πίσω τις προσωπικές περιουσίες και αντικείμενα μεγάλης αξίας τα οποία λεηλατήθηκαν ολοκληρωτικά από τους Βρετανούς, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν το νησί καθώς ήταν άδειο και το χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο εναντίον των Γερμανών (Φωτεινή Αναστασοπούλου).

Στις 6 Ιουλίου 1944 ξέσπασε πυρκαγιά στην ανατολική πλευρά του οικισμού, όπου οι Βρετανοί είχαν εγκαταστήσει μια μεγάλη αποθήκη καυσίμων, με αποτέλεσμα να καταστραφεί ολόκληρο το κύριο τμήμα του οικισμού. Δεν είχε μείνει τίποτα πια που να μπορεί να θυμίζει το προνομιούχο νησί του 19^{ου} αιώνα. Η Βρετανία με την υποστήριξη των αποικιών πρότεινε το Καστελλόριζο να δοθεί στην Τουρκία και όχι στην Ελλάδα, έχοντας ως βάση τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά και όχι τα δημογραφικά (Φωτεινή Αναστασοπούλου, 2013).

Η Συνθήκη του Παρισιού που υπογράφηκε το 1946 από το Συμβούλιο των υπουργών Εξωτερικών αποφάσισε την προσάρτηση ολόκληρων των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα. Με αυτή τη Συνθήκη καθορίστηκαν τα σύνορα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, η οποία ισχύει έως και σήμερα (Παπαναστασίου & Βογιατζής, 2015, σελ. 132)

1.1.1 Η συμβολή των γυναικών στον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι Καστελλοριζιές αποτελούν αδιαμφισβήτητα ένα σύμβολο δυναμισμού, που έδωσαν μεγάλη μάχη σε όλη τη διάρκεια των χρόνων. Στο βιβλίο «Μικρό μου Καστελλόριζο» του Βασίλη Μ. Χονδρού αναφέρονται και ως Σπαρτιάτισσες, καθώς σε αυτό τον τόπο προέλευσης έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε αυτή τη γενναιότητα.

Οι γυναίκες από τα πρώτα κιόλας χρόνια δραστηριοποιούνται ενεργά στο εμπόριο. Συμμετέχουν στις αγοροπωλησίες, επιλέγουν μόνες τους τα πράγματα που χρειάζονται. Ακόμα και για τη διακόσμηση του σπιτιού τους τόσο στο εξωτερικό όσο και στον εσωτερικό χώρο. Η ανατροφή των παιδιών και σε περίοδο πολέμου ήταν αποκλειστικά δική τους ευθύνη. Μία εντυπωσιακή λεπτομέρεια της εποχής είναι πως όταν ήθελαν να κουβαλήσουν νερό με τις στάμνες τους, πήγαιναν χαράματα για να μην τις δει «ανθρώπου μάτι» (Βασίλης Μ. Χονδρός, ΧΕ, σελ.6). Για τις ανάγκες του λαογραφικού μουσείου δημιουργήθηκε ένα ντοκιμαντέρ με τίτλο «*Μικρό μου Καστελλόριζο*» όπου βασικός ομιλητής είναι ο Βασίλης Μ. Χονδρός και προβάλλεται στο λαογραφικό μουσείο του νησιού, σε αυτό τονίζεται πως οι γυναίκες πάντα ήταν δραστήριες, δηλαδή, έπλεκαν, έραβαν, έβαφαν και πάντα ήταν περιποιημένες.

Ένα χαρακτηριστικό των γυναικών της Μεγίστης όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο βιβλίο του Κυριάκου Μ. Χονδρού (1977) είναι το γεγονός πως ήταν ιδιαίτερα «οικονόμες» όπως τις χαρακτηρίζει και είχαν μία ιδιαίτερη αγάπη για το «κομπόδεμα». Έκρυβαν τόσο χρήματα, όσο και κοσμήματα ασημένια ή χρυσά, τα οποία τα είχαν μέσα σε μπαούλα ή σε «κασσέλα». Αυτή η συνήθειά τους, θα τις βοηθούσε κατά τη διάρκεια των πολέμων και κυρίως στις πρώτες φάσεις, να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της οικογένειάς τους.

Ο Κυριάκος Μ. Χονδρός, σε μία συνέντευξή του αναφέρει πως κατά τη διάρκεια του 19ου αι. μία τουρκική ακταιωρός άραξε στο λιμάνι του νησιού, ώστε να θέσει ορισμένους φραγμούς και να επιβάλλει η Οθωμανική Αυτοκρατορία την κατάργηση ορισμένων προνομίων. Οι άνδρες τονίζει χαρακτηριστικά πως είχαν συγκεντρωθεί στο Γιαλό, οι γυναίκες προς έκπληξη όλων έτρεξαν στην παραλία, φώναζαν και πετούσαν πέτρες, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την αντίθεσή τους. Επιπρόσθετα, η ανδρεία αυτών των γυναικών δεν σταματάει εδώ, αλλά γίνεται αναφορά σε μία γυναίκα η οποία με ένα τσεκούρι έκοψε τα σχοινιά της πρύμης του εχθρικού πλοίου. Φυσικά και αυτή η διαμάχη δεν έληξε αισιόδοξα, κυρίως για τους άνδρες. Αναμφίβολα, αυτή η μικρή ιστορία αποτελεί ένα αδιάψευστο στοιχείο για τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα των γυναικών που θέλησαν να δώσουν το δικό τους μήνυμα στον κατακτητή χωρίς φόβο, αλλά με θάρρος.

Η γυναίκα Καστελλοριζιά δεν ήταν ποτέ μία απλή νοικοκυρά. Αντιθέτως, παρά την βραχώδη μορφολογία του νησιού όπου η γεωργία και η κτηνοτροφία ήταν περιορισμένες, κατάφεραν να την αναπτύξουν και να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες της μορφολογίας. Αναφέρεται μάλιστα πως στο νησί υπήρχε γυναίκα αχθοφόρος που έγινε και πρόεδρος τους. Σύμφωνα με το γεγονός αυτό οι γυναίκες απέκτησαν συνδικαλιστικά δικαιώματα και τονώθηκαν οι προοδευτικές ιδέες για την εποχή που λαμβάνουν χώρα. (Βασίλης Μ. Χονδρός, 1977, σελ. 8). Οι ιστορίες αυτές έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα που είχαμε δημιουργήσει για τη θέση της γυναίκας εκείνη την εποχή. Συγκεκριμένα, ενώ την έχουμε στο μυαλό μας να ασχολείται αποκλειστικά με τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών, αντιθέτως αναλαμβάνει ενεργό ρόλο και συμμετέχει στα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα με

ισχυρό χαρακτήρα. Τέλος, οι γυναίκες δραστηριοποιήθηκαν και σαν καπετάνισσες με τα σκάφη τους, μαζί με τους άνδρες, σαν άνδρες! (Βασίλης Μ. Χονδρός, ΧΕ, σελ. 7).

1.1.2. Η κυρά της Ρω.

Δέσποινα Αχλαδιώτη, 1955

Άρθρο: «Η γυναίκα με τη σημαία» από Νίκο Βάσσο.

Η Δέσποινα Αχλαδιώτη γεννήθηκε το 1890 και αποτελεί ένα ιστορικό και εθνικό σύμβολο για την Ελλάδα. Έχει μείνει γνωστή στην ιστορία ως «κυρά της Ρω» και λίγο έξω από το Καστελλόριζο βρίσκεται μία βραχονησίδα όπου έχει ονομαστεί έτσι και φυλάσσεται από τον ελληνικό στρατό. Η ιδιαίτερη αυτή γυναίκα, εγκαταστάθηκε με τον άνδρα της Κώστα το 1927 στη βραχονησίδα και επί καθημερινής βάσης ύψωναν την ελληνική σημαία. Το συγκινητικό είναι, πως όταν ο άνδρας της πέθανε ανέλαβε μόνη της την ταφή του και συνέχισε η ίδια να υψώνει την ελληνική σημαία για σαράντα ολόκληρα χρόνια (Βασίλης Κέκκης, 2004, 16)

*Η Δέσποινα Αχλαδιώτη στην εκπομπή του Φρέντυ Γερμανού
με την παραδοσιακή στολή του Καστελλόριζου.*

Στην εκπομπή που πραγματοποιούσε ο Φρέντυ Γερμανός, στο κανάλι της ΕΡΤ κάλεσε την Δέσποινα Αχλαδιώτη, η οποία περιέγραψε την καθημερινότητά της και τους κινδύνους που αντιμετώπιζε ζώντας εκεί, μετά τον θάνατο του συζύγου της, με την άρρωστη μητέρα της, μέχρι που και εκείνη απεβίωσε. Μία από τις ιστορίες που μου προκάλεσε ιδιαίτερη συγκίνηση, αλλά και τιμή είναι η παρακάτω η οποία έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 1975. «Ο Τούρκος δημοσιογράφος Ομάρ Καισάρ και δύο ακόμα άτομα, παρακολουθώντας τη Ρω και εκμεταλλευόμενοι την σύντομη απουσία της Δέσποινας Αχλαδιώτη, αποβιβάστηκαν εκεί και τοποθέτησαν πάνω σε ένα κοντάρι 4 μέτρων, την τουρκική σημαία. Με το που γύρισε πίσω, την κατέβασε.

Δέσποινα Αχλαδιώτη, 1955

Άρθρο: «Η γυναίκα με τη σημαία» από Νίκο Βάσσο.

Η «κυρά της Ρω» πέθανε στις 13 Μαΐου 1982 στη Ρόδο, σε ηλικία 92 ετών. Η ταφή της έγινε στη βραχονησίδα Ρω και φυλάσσεται από τον ελληνικό στρατό. Η Δέσποινα Αχλαδιώτη είναι μία γυναίκα που τίμησε την πατρίδα της και τον τόπο της μέχρι και την τελευταία στιγμή. Από προσωπική μου επίσκεψη στη Ρω, το μόνο που μπορείς να νιώσεις είναι δέος, έχοντας την ελληνική σημαία να ανεμίζει και την θάλασσα να κυματίζει ήσυχα γύρω σου. Ήταν λοιπόν μία γυναικεία φιγούρα που ακόμα και σήμερα συζητούν όχι μόνο οι Καστελλοριζιοί, αλλά όλη η Ελλάδα και οι επισκέπτες από κάθε χώρα που μαθαίνουν την ιστορία της.

*Τάφος «Κυρά της Ρω», στην βραχονησίδα Ρω.
Προσωπικό αρχείο*

Έχει τιμηθεί με παράσημα από πολλούς φορές. Τον Σεπτέμβριο του 1975, το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης έστειλε ναυτικό άγημα και της δόθηκε μετάλλιο για τις « προσφερθείσες εθνικές τις υπηρεσίες» κατά την περίοδο της Κατοχής 1941-1944 (Κυριάκος Μ. Χονδρός, Καστελλόριζο, 1977).

*Προτομή Δέσποινας Αχλαδιώτη, περιοχή Χωράφια Καστελλόριζο.
Προσωπικό αρχείο*

1.1.3. Η μεταναστευτική περίοδος.

Το Καστελλόριζο είναι ένας τόπος με μακρά ιστορία και βαθύτατα χτυπήματα τόσο από τους κατακτητές, όσο και από τις γεωλογικές καταστροφές. Ενώ στο παρελθόν αριθμούσε 10.000, σήμερα πληθυσμιακά μετρά 400 μόνιμους κατοίκους μαζί με τους διοικητικούς υπαλλήλους και το στρατό (Βασιλική Χρυσανθοπούλου, 2017, σελ.52).

Πολλοί Καστελλοριζιοί της Διασποράς έφυγαν στη μακρινή Αυστραλία δημιουργώντας εκεί δικές τους επιχειρήσεις, χωρίς να ξεχάσουν ποτέ τον τόπο καταγωγής τους. Στο Περθ βρίσκεται η κοινότητα των Καστελλοριζιτών, η οποία αποτελεί τη μεγαλύτερη κοινότητα στον κόσμο από τις αρχές του 20ού αιώνα (Βασιλική Χρυσανθοπούλου, 2017, σελ. 63).

Έχοντας επισκεφτεί αρκετές φορές το Καστελλόριζο γνωρίζω πως αρκετοί είναι οι Καστελλοριζιοί της Αυστραλίας που έχουν σπίτια στο νησί και κάθε καλοκαίρι το επισκέπτονται για μακροχρόνια διαστήματα. Πλέον είναι μετανάστες τρίτης και τέταρτης γενιάς, αλλά είναι σπουδαίο πως δεν ξεχνούν τις ρίζες τους και προσπαθούν να βοηθήσουν για την ανάπτυξη και την ευημερία του νησιού.

Οι Καστελλοριζιοί της Αυστραλίας είναι μία ενωμένη οικογένεια, τιμούν την πατρίδα τους την Ελλάδα, αλλά και ιδιαίτερα το Καστελλόριζο. Είναι ενωμένοι και προσπαθούν μέσα από την κοινότητά τους να μοιράζονται τις στιγμές τους και να έχουν την πυξίδα τους τα εκεί που ανήκουν. Τα τραύματα των προγόνων τους δεν τα έχουν ξεχάσει, αλλά τους τιμούν μέσα από φιλανθρωπικές πράξεις τους για το νησί.

Ιδιαίτερα συγκινητικό χαρακτηρίζεται το γεγονός πως επιλέγουν το νησί για τις σημαντικές τους στιγμές, για τον γάμο ή την βάφτιση του παιδιού τους. Πριν από μερικά χρόνια ήμουν καλεσμένη σε έναν γάμο και μου προκάλεσε εντύπωση πως τίμησαν τα έθιμα του νησιού με κάθε λεπτομέρεια σύμφωνα με την επισήμανση από γυναίκες του νησιού.

1.2. Η γεωγραφική θέση του Καστελλόριζου

Φωτογραφία από την διαδικτυακή σελίδα: «Δωδεκάνησα»

Ο Άγγελος Μ. Συρίγος αναφέρει πως το Καστελλόριζο ή αλλιώς νησιωτικό σύμπλεγμα Μεγίστης σύμφωνα με το Διεθνή Υδατογραφικό Οργανισμό που όρισε τη γεωγραφική θέση του νησιού το 1923, βρίσκεται εκτός Αιγαίου αλλά στη Μεσόγειο όπου είναι γνωστή ως θάλασσα της Λυκίας ή Θάλασσα της Λεβαντίνης (Λεβάντε). Ο προσδιορισμός είναι χρήσιμος κυρίως για τη διευκόλυνση της ναυσιπλοΐας, την έκδοση χαρτών αλλά και την διεξαγωγή υδρογραφικών ερευνών.

Το Καστελλόριζο προσαρτήθηκε στα Δωδεκάνησα με την Συνθήκη του Παρισιού το 1947. Διοικητικά ανήκει στην Ελλάδα μαζί με τα υπόλοιπα νησιά (Άγγελος Μ. Συρίγος).

1.3. Το Καστελλόριζο του «σήμερα»

Φωτογραφία από προσωπικό αρχείο: Ελένης Καραβέλατζη.

Το ακριτικό Καστελλόριζο είναι ένα νησί με ιστορία ετών που έχει δεχθεί όπως είδαμε και παραπάνω αρκετά τραύματα, τα οποία το καθόρισαν και δημιουργώντας τη σημερινή του «εικόνα».

Αρχικά, είναι άξιο να αναφερθεί πως οι νησιώτες προσπαθούν με κάθε τρόπο στη διάρκεια των χρόνων να κρατήσουν τη μοναδικότητά τους και να μην επηρεάσουν την αυθεντικότητα των εθίμων τους μέσα από τις σύγχρονες κοινωνικές αλλαγές. Για παράδειγμα, οι γυναίκες την Κυριακή του Πάσχα σέρνουν το χορό έξω από την εκκλησία και τραγουδούν παραδοσιακά τραγούδια του νησιού. Μάλιστα, το σπουδαίο είναι πως η κοπέλα που είναι πρώτη φοράει την παραδοσιακή στολή και είναι αυτή που δίνει το σήμα για την έναρξη της γιορτής. Έπειτα, μοιράζονται διάφορα εδέσματα στο προαύλιο, τα οποία τα έχουν φτιάξει οι ίδιες.

Φωτογραφία από προσωπικό αρχείο: Ελένης Καραβέλατζη

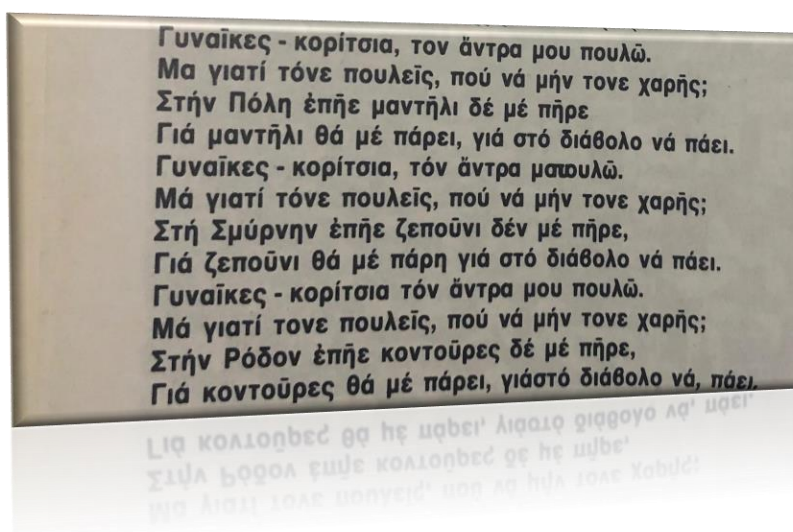
Ακόμα και στην εθιμοτυπία των γάμων οι γυναίκες της Μεγίστης διατηρούν τα έθιμα τους προσαρμόζοντάς τα στα νέα δεδομένα. Συγκεκριμένα, την παραμονή του γάμου είναι η καθιερωμένη γιορτή των Βοτανιών, όπου οι άνδρες πηγαίνουν στο βουνό και μαζεύουν τα βοτάνια. Στη συνέχεια μπαίνουν σε ένα βαρκάκι το ζευγάρι, οι φίλοι και έχουν τα βοτάνια τυλιγμένα σε ένα σεντόνι κάνουν βόλτα μέσα στο λιμάνι και τραγουδούν: «Απ'τα βοτάνια πέφτω, πέφτω για να σκοτωθώ». Έπειτα, το βράδυ λούζουν στην πλατεία του νησιού τον γαμπρό με τα βοτάνια και ακολουθεί μικρή γιορτή. Αυτή είναι η διαδικασία του Σαββατόβραδου πριν ξημερώσει η Κυριακή του γάμου.

Οι γυναίκες κρατούν και σήμερα την δυναμικότητα τους καθώς εργάζονται, ασχολούνται με το σπίτι, την ανατροφή των παιδιών και τη διατήρηση του τόπου τους καθαρού και οργανωμένου. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως συμμετέχουν ενεργά σε κάθε δραστηριότητα ή ενέργεια που πραγματοποιείται στο νησί στηρίζοντάς την με κάθε τρόπο.

Ακόμα, ένα έθιμο που τιμούν και γιορτάζουν κάθε χρόνο πιστά στο νησί είναι η παραμονή του Προφήτη Ηλία όπου γίνεται πανηγύρι στην πλατεία του νησιού και μικροί μεγάλοι πέφτουν στη θάλασσα μέχρι να δύσει ο ήλιος.

Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς ότι παρόλο που βρισκόμαστε σε μία κοινωνία που διαρκώς αλλάζει και εξελίσσεται με καίριο ρόλο την ανάπτυξη της τεχνολογίας, το Καστελλόριζο, το οποίο αν και σίγουρα έχει βοηθηθεί αρκετά με αυτή την εξέλιξη, αφού καλύπτει ευκολότερα κάποιες αναπτυξιακές ανάγκες χωρίς να περιθωριοποιείται, τιμά και σέβεται τις παραδόσεις του, δημιουργώντας μια σύγχρονη εικόνα με ισχυρούς δεσμούς του παρελθόντος.

1.4. Οι φορεσιές των γυναικών της Μεγίστης

Απόσπασμα από το βιβλίο του Κυριάκου Μ. Χονδρού: «Οι φορεσιές των γυναικών της Μεγίστης» .

Είναι γεγονός ότι οι Καστελλοριζιές ανήκουν στις εύπορες γυναίκες και αυτό σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι οι άνδρες του νησιού σε κάποιες περιπτώσεις ασχολούνταν ενεργά με το εμπόριο και σε άλλες ήταν ναυτικοί. Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί ένα παλιό σκωπτικό χορευτικό τραγούδι το οποίο δίνει βασικές πληροφορίες για την αντίληψη της εποχής. Συγκεκριμένα, φανερώνεται πως οι γυναίκες της Μεγίστης έδιναν μεγάλη έμφαση στην προσωπική τους εμφάνισή, καθώς ήθελαν να είναι αρχοντικές και να φορούν τα πατροπαράδοτα κοσμήματα (Κυριάκος Μ. Χονδρός, ΧΕ, 12). Τα πλούσια και ακριβά υφάσματα ήταν το σημαντικότερο μέρος της παραδοσιακής φορεσιάς. Κάθε φορεσιά είναι διαφορετική και συγκεκριμένα υπάρχουν οκτώ διαφορετικά είδη, δηλαδή ένα για κάθε χαρακτηριστική περίσταση και ηλικία.

1.4.1. Η φορεσιά της ελεύθερης κοπέλας.

Αρχικά, η ελεύθερη κοπέλα στην κοινωνία της Μεγίστης είχε αρκετούς περιορισμούς να αντιμετωπίσει στην καθημερινότητά της, όσο και ευθύνες σχετικά με τη συμβολή της στις εργασίες του σπιτιού. Συγκεκριμένα, ασχολούνταν με το ζύμωμα, το φούρνισμα και διάφορα άλλα. Ακόμα και στην εκκλησία, πήγαινε νωρίς νωρίς το πρωί για να κοινωνήσει και πάντα «κρυμμένη» στο γυναικωνίτη μέχρι να τελειώσει το εκκλησίασμα και να φύγει τελευταία (Βασίλης Μ. Χονδρός, ΧΕ, σελ.13).

Η φορεσιά της αποτελούνταν από το «κοντοβράτσι» που είναι το κοντό βρακί δηλαδή μία μεγάλη περισκελίδα που αρχίζει από τη μέση και φτάνει μέχρι τα γόνατα. Το «βρακουζώνι» το φορούσαν διότι έζωναν το βρακί και στο κάτω μέρος, στα γόνατα εκεί που σούρωνε ονομάζεται «στίγγος». Η κοπή του «στίγγου» ήταν μεγάλη ντροπή και αυτό γίνεται φανερό σε ένα απόφθεγμα που λέει:

« Κάλλιο να σε πλάκωνε γκρεμός του γρεμοτσίλι, παρά που κόπει ε σίγκος σου τσαι ήνικες ρεζίλι». ((Βασίλης Μ. Χονδρός, ΧΕ, σελ.13)

Έπειτα, το «πεκάμισο» είναι άσπρου χρώματος και φθάνει μέχρι τα γόνατα με μανίκια φαρδιά που φθάνουν έως τους αγκώνες και το ύφαιναν μόνες τους στον αργαλιό. Αυτό αποτελεί κοινό στοιχείο όλων των παραδοσιακών στολών. Το πουκάμισο της ελεύθερης κοπέλας το χειμώνα είναι βαμβακερό και το καλοκαίρι λινό. Το καθημερινό κιάλας ήταν απλό χωρίς πιπίλες (πλουμιά) στην τραχιλιά, στα μανίκια και στον ποδόγυρο. Οι ελεύθερες φορούσαν «κκιναράτο» το οποίο είναι καθιερωμένο σε διάφορες γυναικείες φορεσιές. Αλλιώς φορούσαν το «συριανό» ή το «χάιμες». Μοναδικό ίσως στοιχείο της Καστελλοριζιακής στολής αποτελεί η «μούκλα» (πορπές). Η φορεσιά της ελεύθερης αποτελούνταν από έξι μούκλες ασημένιες.

Επιπρόσθετα, πάνω στο «ζεπούνι» το οποίο μοιάζει με γιλέκο ευζώνου με την διαφορά ότι τα μανίκια είναι μικρά, μόλις που πλησιάζουν τους αγκώνες. Οι εξωτερικές ραφές είναι ραμμένες από χρυσές κλωστές που ονομάζονται «τιχρέλια». Τα ζεπούνια μπορούσαν να είναι είτε μεταξωτά είτε τσόχινα είτε βελούδινα ανάλογα με την περίπτωση αλλά πάντα τα χρώματα ήταν έντονα καθώς η ελεύθερη δεν είχε περιορισμό χρωμάτων.

Τους χειμωνιάτικους μήνες φορούσαν το «κοντόσι» το οποίο ήταν κοντότερο από το ζεπούνι και μανίκια φαρδιά και μακριά. Οι νέες το φορούσαν βελούδινο σε σκούρα κόκκινη απόχρωση με χρυσά γατάνια και χρυσές κλωστές. Στα μανίκια και στις μπροστινές κάθετες παρυφές ράβεται ή το «μήλο» ή το «σαμούρι», δηλαδή κομμάτια γούνας. Το χρώμα της γούνας στις νέες κοπέλες ήταν το καφέ. Γύρω από τη μέση της κοπέλας περιστρεφόταν πολλές φορές και αρκετά σφιχτά ένα μεταξωτό ύφασμα, 24 πήχαιων. Αυτό ονομαζόταν «ζώσμα» ή «ζουνάρι».

Σχετικά με την κάλυψη του κεφαλιού, η ελεύθερη κοπέλα απαγορευόταν να φορέσει μαντήλι. Φορούσαν στην ωμοπλάτη μεγάλο μεταξένιο μαντήλι σε άσπρο χρώμα όπου στη μέση του είχε διάφορα τριαντάφυλλα μικρά και μεγάλα σε διάφορα χρώματα.

Τα υποδήματά τους χειμώνα – καλοκαίρι ήταν οι «κουντούρες», δηλαδή τα πασουμάκια χρυσοκεντημένα. Οι κοντούρες ράβονται από τα ανύπαντρα κορίτσια και αποτελούνται από τον τεχνίτη παπουτσή. Είναι άξιο να σημειωθεί πως τα ελεύθερα κορίτσια απαγορευόταν να φορέσουν κάλτσες ακόμα και το χειμώνα. Σε περίπτωση που φορούσαν σήμαινε πως ήταν άρρωστες.

1.4.2. Η φορεσιά της νύφης.

Ο γάμος αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές γιορτές στην κοινωνία της Μεγίστης για τον λόγο αυτό δεν θα μπορούσε να είναι κάτι λιγότερο από εξαιρετική. Η γυναίκα σταματά να είναι «κρυμμένη» και ξεκινά αυτόματα η κοινωνική της ζωή αλλά και οι ευθύνες.

Την Κυριακή της στέφνης στολίζουν τη νύφη με χίλια δύο τραγούδια στο σπίτι κατά τη διάρκεια της ετοιμασίας της. Τα ρούχα της είναι κρεμασμένα στους τοίχους και τα προικιά της έχουν βγει από τα σεντούκια μαζί με άλλα προικιά τα οποία είχαν θυμιάσει με μοσχολίβανο. Ένα απόσπασμα από τα τραγούδια του γάμου που ακούγεται κατά τη διάρκεια της ετοιμασίας της νύφης είναι το εξής: « *Αυτά τα ρούχα τα χρουσά τσαί τα μαλαματένια πού να ναι καλορίζικα και καλοκαταλυμένα*».

Η νυφική φορεσιά αδιαμφισβήτητα είναι μεγαλοπρεπή και πανάκριβη, καθώς η γυναίκα από τη Μεγίστη αγαπά τα χρώματα, τα ακριβά υφάσματα και κυρίως τα αρχοντικά κοσμήματα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έλαβα κατά την ερευνά μου η νύφη φορούσε το «πυκάμισο» το ίδιο σχεδόν με της ανύπαντρης, με τη διαφορά ότι αυτό είναι από ζωικό μετάξι άσπρου χρώματος τα οποία είχαν καταγωγή από τη Δαμασκό και τη Βηρυτό μαζί με τα μεταξωτά κεντήματα και τα λευκά είδη για το σπίτι. Στα μανίκια στη τραχηλία και στο περίγραμμα μικρές δαντέλες τις «κοκονίτσες» όπου ήταν κατασκευασμένες από τις νεαρές κοπέλες.

Στη συνέχεια, πάνω από αυτό το πυκάμισο φορούσαν το «κρητικό» το οποίο ήταν ένα μεταξωτό κίτρινο πυκάμισο υψηλής αξίας για να λάμπει. Τα δύο αυτά πυκάμισα κούμπωναν μεταξύ τους με 6 χρυσές μπούκλες. Το «ζεπούνι» ήταν πάντα ανοιχτό στα τα μπρος, ώστε να φαίνονται τα πυκάμισα με τις χρυσές μπούκλες. Τα πιο ακριβά ζεπούνια τα προμηθεύονταν από την Αλεξάνδρεια και τη Βηρυτό τα οποία τα έλεγαν και «βερουτιανά». Το νυφικό λοιπόν ζεπούνι ήταν από ατλάζι, από μεταξωτό ύφασμα κίτρινου χρώματος πλουμισμένο από χρυσές ίνες τις εξωτερικές ραφές που ονομαζόταν «ξόμπλια».

Κατόπιν, φορούσε το «σάκκον» το νυφικό «καβάδι» το οποίο είχε βυζαντινή πρέλευση και ήταν εισαγόταν αυστηρά από την Αίγυπτο. Το καβάδι ήταν ευρύχωρο και έφτανε μέχρι τα γόνατα περίπου εξίσου χρυσοκεντημένο σε μετάξι με πολύ ωραία διακόσμηση. Συγκεκριμένα, είχε γραμμικά σχέδια και στην πίσω πλευρά είχε πολύχρωμα πουλιά και άνθη τα «παγωνάτσα» και τις «γλαρίτσες» δηλαδή παγώνια και γλάρους. Μετά, περιτυλιγόταν γύρω από τη μέση από «ζώσμα» το οποίο ήταν και αυτό από ζωικό μετάξι και χρυσές ίνες. Είχε πολύχρωμες γραμμές τόσο κάθετες όσο και οριζόντιες.

Την ολοκλήρωση της φορεσιάς έδινε η γούνα η οποία έχει μικρασιατικές ρίζες. Η νυφική γούνα ήταν από βελούδινο ύφασμα και φοδραρισμένη από κόκκινο ή μπλε μετάξι. Από την τραχηλία έως τις κάτω γωνίες, καθώς και στα μανίκια είχε τρίχινα κομμάτια που τα ονόμαζαν «μήλα». Χρωματικά οι νύφες επέλεγαν είτε κόκκινα είτε άσπρα. Το μπροστινό μέρος της κάθε γωνιάς που σχημάτιζε η γούνα ονομαζόταν «ποδιές» με διακόσμηση από χρυσές ίνες τις οποίες ονόμαζαν «τριχέλια». Οι εξωτερικές ραφές της γούνας λέγονταν «καμάρες» και οι ώμοι ήταν διακοσμημένοι και αυτοί με χρυσές ίνες σχηματίζοντας κάθετες ραφές και αμυγδαλωτά σχήματα τα «αμυγδαλάτσα». Επιπρόσθετα, το κεφάλι το κάλυπταν με ένα χρυσοκέντητο βελούδινο ύφασμα σαν μαντήλι.

Οι γυναίκες της Μεγίστης φορούσαν για πρώτη φορά «κάρσες» την ημέρα του γάμου τους, τις οποίες τις έπλεκαν οι νύφες με τέσσερις βελώνες. Τέλος, «οι κοντούρες», δηλαδή τα πασουμάκια ήταν από άσπρο βελούδο και ήταν διακοσμημένα με διάφορα σχήματα όπως γαρίφαλα, τριαντάφυλλα και γύρω γύρω με χρυσή κλωστή είχε ένα σχήμα φιδιού.

1.4.3 Η φορεσιά της παντρεμένης

Θα μπορούσαμε να πούμε πως η φορεσιά της παντρεμένης έχει αρκετές οπτικές ομοιότητες με αυτή της νυφικής. Βασικό σημείο διαφοράς αποτελεί το πουκάμισο καθώς η παντρεμένη έχει να επιλέξει ένα από τα δύο που προαναφέρθηκαν αλλά και ως προς την ποιότητα.

Οι μπούκλες είναι αυτές που κουμπώνουν την τραχηλιά του πουκαμίσου και υπήρχαν δύο είδη όπου μπορούσαν να επιλέξουν. Οι χρυσές ή αλλιώς οι «μαλαμοκαπνισμένες» δηλαδή οι επίχρυσες για τις Κυριακές και τις γιορτινές μέρες. Στην καθημερινότητα τους φορούσαν ασημένιες ή επάργυρες. Βασική λεπτομέρεια είναι πως στην πέμπτη μπούκλα έδεναν έναν σταυρό ο οποίος ονομάζεται «πεντάρφα».

Το μοναδικό εσώρουχο των γυναικών ήταν το «κοντοβράτσι». Συνήθως το επέλεγαν σε κόκκινο ή άσπρο χρώμα το οποίο κατέληγε στο «σάκκο» και το ύφασμά του ήταν είτε μεταξένιο είτε βελούδινο. Το «ζεπούνι» και το «ζουνάρι» ήταν όμοια με εκείνα της νυφικής φορεσιάς. (Βασίλης Μ. Χονδρός, ΧΕ, σελ.15).

Τα καβάδια μπορούσαν να τα επιλέξουν ανάλογα με την κάθε περίπτωση. Συγκεκριμένα, για τις φιλικές επισκέψεις του Χειμώνα επέλεγαν την «μαξιλάρα», ή το «ριζότο», ή το «φιδάτο». Περιπτώσεις πένθους επέλεγαν το «μεζαρούλι» ή «μεζαρουλεμένο» το οποίο αποτελούταν από σκούρα χρώματα.

1.4.4. Η φορεσιά της θλιμμένης.

Η θλιμμένη γυναίκα φορούσε το «κινάρατο πουκάμισο» χωρίς τις «πιπίλες». Τις καθημερινές και τις Κυριακές οι μπούκλες που φορούσε ήταν είτε ασημένιες είτε επάργυρες και τις ονόμαζαν «άσπρες μπούκλες». Η χρήση του χρυσού ήταν απαγορευτική για οποιαδήποτε περίπτωση. Ακόμα και το «ζεπούνι» ήταν πάντα σκουρόχρωμο σε αποχρώσεις μπλε ή καφέ, το «ζώσμα» το φορούσε μόνο τις Κυριακές και τη Μεγάλη Παρασκευή στην περιφορά του Επιταφίου. Για τις καθημερινές φορούσε ένα διαφορετικό είδος ζώσματος το οποίο έπλεκε η ίδια από μαλλί του προβάτου. Τέλος, τους χειμωνιάτικους μήνες φορούσε τσόχνη πράσινη «γούνα» και κάλτσες για να μπορεί να ζεσταθεί.

1.5. Ο ρόλος των κοσμημάτων ως σύμβολο της κοινωνικής τάξης της κάθε κοπέλας

Τα κοσμήματα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι στην παραδοσιακή στολή της Μεγίστης. Όπως είδαμε και παραπάνω τα ασημένια και τα χρυσαφικά είναι από τα βασικά της στοιχεία. Μέσα από την επίδειξη των κοσμημάτων οι γυναίκες έδειχναν την κοινωνική τους τάξη καθώς και τον πλούτο τους.

Συγκεκριμένα, τα κοσμήματα τα αποκαλούσαν «μαλαματικά» και τα φορούσαν για τη βασκανία, δηλαδή επικρατούσε η αντίληψη πως όσα περισσότερα ήταν τα χρυσαφικά και όσο πιο ακριβά τα καλλωπίσματα της φορεσιάς τόσο μεγαλύτερη θα ήταν η αποτροπή από το κακό μάτι (Βασίλης Μ. Χονδρός, ΧΕ, σελ.20).

Βασικό χαρακτηριστικό της παραδοσιακής φορεσιάς της Καστελλοριζιάς αποτελεί η μπούκλα. Η μπούκλα είναι μία στρογγυλή πόρπη, με άνοιγμα η οποία είναι διακοσμημένη με περίτεχνα σχέδια σαν να έχουν πλεχθεί πάνω της. Τα υλικά από τα οποία φτιάχονταν ήταν κυρίως το ασημί και ο χρυσός. Για κάθε περίπτωση η γυναίκα από τη Μεγίστη επέλεγε την σωστή μπούκλα. Συνήθως φορούσαν έξι μπούκλες κατακόρυφα πάνω στο πουκάμισο. Οι πλούσιες γυναίκες με υψηλή κοινωνική θέση ήταν αυτές που φορούσαν τις πιο εντυπωσιακές μπούκλες, οι οποίες ήταν φτιαγμένες με πολύ ακριβά υλικά και ιδιαίτερη διακόσμηση.

Ακόμα, οι γυναίκες του Καστελόριζου φορούσαν πολλά χρυσαφικά στα χέρια της και κυρίως δαχτυλίδια για τον λόγο αυτό βάζιζαν με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος για να τα επιδεικνύουν (*Γυναικεία ενδυμασία Καστελόριζου 19^{ος} – 20^{ός} αι. Αθήνα, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Α. Μ. 7171*).

Επιπρόσθετα, ένα ξεχωριστό κόσμημα που φορούσαν οι νέες κοπέλες τις Κυριακές και σε κάποιες ιδιαίτερες περιστάσεις ήταν ο «κουτελίτης», δηλαδή χρυσά νομίσματα ή μικρές πέτρες περασμένες σε μία αλυσίδα όπου το φορούσαν κρεμαστό στο κούτελο. Το κόσμημα αυτό έχει τις ρίζες του από το Βυζάντιο. (Βασίλης Μ. Χονδρός).

Συμπερασματικά, μπορούμε να τονίσουμε πως οι γυναίκες του ακριτικού νησιού λόγω του ότι οι άνδρες ασχολούνταν με το εμπόριο και το λιμάνι του Καστελλοριζίου αποτελούσε κέντρο, είχαν την τύχη να εισάγουν όσα χρειάζονταν για τον καλλωπισμό τους και τις ανάγκες τους. Έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στα κοσμήματα καθώς αποτελούσαν βασικό στοιχείο για την καταγωγή τους. Μία νέα γυναίκα πλούσια ξεχώριζε από την παραδοσιακή της στολή.

1.6. Ο γάμος στο νησί

Ο θεσμός του γάμου αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας του Καστελλορίζου. Η ένωση των ανθρώπων με τα ιερά δεσμά του γάμου συνοδεύονται από μία ολόκληρη τελετουργική διαδικασία. Μία μεγάλη γιορτή, ένα πανηγύρι, ένα ξεφάντωμα που κρατούσε ημέρες ήταν τα παλιά χρόνια στο Καστελλόριζο αλλά και σε ολόκληρη την ελληνική επαρχία ο γάμος (Μιχάλης Κομνηνός, 2001, σελ.108). Οι αρραβώνες και οι γάμοι γίνονταν συνήθως το χειμώνα, οπότε και επέστρεφαν τα πλοία από τα καλοκαιρινά τους ταξίδια. Σε αυτή η μητριαρχική κοινωνία το συνοικέσιο ξεκινούσε από την οικογένεια της νύφης.

1.6.1. Το προξενιό

Όταν πια οι νέοι είχαν καθυστερήσει να βρουν το ταίρι τους, οι γονείς της νύφης επέλεγαν το πιο σεβαστό πρόσωπο της οικογενείας και οριζόταν ως «αποκρουσιάρης» δηλαδή απεσταλμένος και πήγαινε στο σπίτι του υποψηφίου γαμπρού, νύχτα πάντα ώστε να μην τον δουν οι γείτονες και σε περίπτωση αποτυχίας, προσβληθεί το μέρος της νύφης.

Στη συνέχεια, όταν πια τα συμφωνούσαν μεταξύ τους, η οικογένεια του γαμπρού έδινε στον «αποκρουσιάρη» ένα χρυσό φλουρί σαν «σουμάδι», δηλαδή σημάδι και η μητέρα της νύφης, ανταποδίδοντας έστελνε ένα «φωτά», δηλαδή ένα σεντόνι κεντημένο με χρυσή κλωστή (Μιχάλης Κομνηνός, 2001, σελ.108). Οι λογοδοσμένοι μπορούσαν να βρεθούν πάντοτε μόνο με την παρουσία συγγενών και ο γάμος γινόταν πάντα Κυριακή, πριν από το μεσημέρι στον ναό του Αγίου Κωνσταντίνου.

Είναι άξιο να αναφερθεί πως η νύφη πριν το γάμο έμενε κλεισμένη στο υπόγειο, μακριά από τα μάτια των ξένων, με μόνη συντροφιά τις συγγένισες όπως αποκαλούσαν τους συγγενείς και φίλες της, οπωσδήποτε ανύπαντρες, που τραγουδούσαν συγκινημένες: *Στον ουρανό η Αρτεμις, στη γη η Περσεφόνη, / στη θάλασσα ο Ποσειδών, κι εσύ στον κόσμο μόνη. / Ασπρ' είσαι κι άσπρα ντύνεσαι κι άσπρ' είν' η φορεσιά σου / κι άσπρα λουλούδια πέφτουνε απ' την περπατησιά σου* (Μιχάλης Κομνηνός).

Επιπλέον, το στρώσιμο της νυφικής παστάδας συνοδευόταν από τραγούδια που έλεγαν οι παρευρισκόμενοι, και το στόλισμα της νύφης ή η στιγμή της αναχώρησης για την εκκλησία. Τα πιο ωραία ήταν τα έμμετρα παινήματα τόσο της νύφης όσο και του γαμπρού, οι καταβολές των οποίων χάνονται στο βάθος των αιώνων: *Εβώ 'ναι ε λεβέντης μου, του παραδείσου βούλα, / το σουπαρίσιν το λεγνόν που 'σει τα χάδια ούλα*. Αλλά το αποκορύφωμα των παινεμάτων και των τραγουδιών για το ζευγάρι ήταν στο γαμήλιο γλέντι. Εκεί έδιναν και έπαιρναν οι καστελλοριζιές σουστές, με πρώτη και καλύτερη τη «Μάννα χαρά»: *Οι άντζελοι τις ουρανούς τσαι τα πουλιά τις κλώνους, / εύχονται τις νεόνυφους να ζήσουν σίλιους χρόνους*.

1.6.2. Τα ήθη και τα έθιμα του γάμου

Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία της κ. Χρόνη το γένος Χούλη, που έλαβε χώρα στο Καστελλόριζο η διαδικασία του γάμου τηρώντας όλα τα έθιμα διαρκούσε περίπου δύο εβδομάδες.

Η πρώτη εβδομάδα ξεκινούσε με τις γυναίκες του νησιού να μαζεύονται στο πατρικό σπίτι της νύφης και να φτιάχνουν κουλουράκια και τις κουλούρες. Οι κουλούρες είναι ένα στρογγυλό ψωμί, με τρύπα στη μέση όπως ένα κουλούρι το οποίο αποτελούσε το πρώτο προσκλητήριο του γάμου. Συγκεκριμένα, πήγαιναν η νύφη με τις φίλες της σε ένα προς ένα σπίτι, έδιναν την κουλούρα και τους έλεγαν τις λεπτομέρειες του γάμου. Την Τρίτη και την Τετάρτη καλούσαν οι συγγενείς του γαμπρού και της νύφης και έφτιαχναν δικά τους κεριά τραγουδώντας τα παραδοσιακά τραγούδια του γάμου, για να τα πάνε στην εκκλησία να τα ανάψουν ώστε να έχει καλή τύχη το ζευγάρι.

Την ημέρα Πέμπτη πραγματοποιούνταν το περίφημο έθιμο που ονομάζεται Μοσχοκάρφια. Η νύφη μαζί με τις ελεύθερες φίλες της τραγουδούσαν και έφτιαχναν αρμαθιές δηλαδή βραχιόλι και κολιέ. Επαιρναν τα γαρίφαλα τα έβαζαν σε ένα μεγάλο τσουκάλι και τα έβραζαν, το νερό αυτό το κρατούσαν για το Σαββατόβραδο. Η μητέρα της νύφης έφερνε ένα κωνσταντινάτο το περνούσε στη μέση της κλωστής και μετά το έδινε σε όλες τις ελεύθερες κοπέλες για να περάσουν όλες ένα γαρίφαλο στην αρμαθιά που έφτιαχναν για τον γαμπρό. Έπειτα, την ημέρα Παρασκευή γινότουσαν τα κρεβάτια. Την ημέρα των κρεβατιών η νύφη είχε στολισμένο σε όλο το σπίτι τα προικιά της. Πάνω στο κρεβάτι έριχναν κυρίως χρυσές, μπουκλές και κοσμήματα μεγάλης αξίας. Γινόταν σωστό γλέντι, με χορό και τραγούδι.

Το Σάββατο είναι η ημέρα για τα βοτάνια. Το βοτάνι του γάμου του Καστελλορίζου είναι σπάνιο και δύσκολο το συναντάς σε άλλα μέρη. Παλαιότερα το μάζευαν από την Πέμπτη, όταν οι γυναίκες έκαναν τα μοσχοκάρφια και το Σάββατο πρωί τα κατέβαζαν στο λιμάνι όπου τα ράντιζαν στη θάλασσα και τραγουδούσαν:

*« Από τα βοτάνια πέφτω, πέφτω για να σκοτωθώ,
η αγάπη μου φωνάζει, πιάστε με για το Θεό.
Με τα ματιά μου την είδα και κατέβει στο γιαλό,
είχε μήλα στο μαντίλι και φλουράκια στο λαιμό,
σαν την μαρμαροκολώνα στέκεις μες στην εκκλησιά
και μαραίνεις παλικάρια, νέους, γέρους και παιδιά.
Άψε κόρη το φανάρι και κατέβα στο γιαλό,
λύσε μας το παλικάρι και άνε κόρη στο γιαλό.»*

Μετά τα πήγαιναν και τα άφηναν στο σπίτι της νύφης και το γαμπρού. Λίγο πριν έρθει η ώρα του Σαββατόβραδου, έβραζαν τα βοτάνια στη μέση, θύμιαζαν το νυφικό και το γαμπριάτικο κουστούμι και τραγουδώντας πετούσαν τα βοτάνια ο ένας στον άλλον για να διασκορπιστούν. Εκεί που γινόταν το γλέντι, η νύφη έλουζε το γαμπρό με το νερό από τα μοσχοκάρφια και τα βοτάνια. Τραγουδούσαν:

*« Εμείς θα το βαστάζουμε, ώσπου να ζημερώσει
ώσπου να βγει ο Αυγερινός και η πούλια να χαράξει.»*

Την Κυριακή το πρωί γινόταν ο γάμος. Για τον λόγο αυτό πρωί πρωί μαζεύονταν στο σπίτι της νύφης για να τη ντύσουν με βιολιά και γλυκά. Μετά έφευγαν όλοι από εκεί και πήγαιναν στο σπίτι του γαμπρού για να τον ντύσουν και εκείνον με τραγούδια. Ξεκινούσαν όλοι μαζί για την εκκλησία και μπροστά υπήρχαν τα βιολιά να στολίζουν με την μουσική τους την προσέλευση στην εκκλησία. Πίσω από τα βιολιά ήταν ο γαμπρός με τους κουμπάρους και την οικογένεια του και ακόμα πιο πίσω η νύφη με την οικογένεια και τους καλεσμένους. Αφού ολοκληρωνόταν το μυστήριο ακολουθούσε νέο γλέντι με κατσίκια, μεζέδες, γλυκά, χορό και μουσική.

Η εβδομάδα για το νιόπαντρο ζευγάρι ξεκινούσε με τους κουμπάρους και τους συγγενείς να παίρνουν το γαμπρό από το σπίτι και να τον πηγαίνουν στον γκάο, δηλαδή φάρο ώστε να κάνει τον σταυρό του στην Παναγιά την Αντιβουνιώτισσα. Ο γαμπρός όταν γυρνούσε πήγαινε στο καφενείο που ήταν μαζεμένοι όλοι οι άνδρες και κερνούσε. Από την άλλη, συγγενείς πήγαιναν στο σπίτι της νύφης, η νύφη έβγαινε και κερνούσε και εκείνοι της έριχναν φλουριά και λίρες για να ριζώσει με τον άνδρα της. Με αυτόν τον τρόπο συνεχιζόταν η πρώτη εβδομάδα μετά το γάμο. Γλέντια, χοροί τραγούδι και κεράσματα.

1.6.3.Ο ρόλος της γυναίκας στον γάμο

Τον σημαντικότερο ρόλο στη διεξαγωγή του γάμου είχε η νύφη και η συγγενείς της. Συγκεκριμένα, η γυναίκα ήταν υπεύθυνη, ώστε να τηρηθούν όλα τα έθιμα και να διεξαχθούν σωστά και με τις ανάλογες τιμές. Έπρεπε να φροντίσει για το κάλεσμα, να φτιάξει τα γλυκά και να βοηθήσει την μέλλουσα πεθερά της σε οτιδήποτε και αν χρειαζόταν. Δεν ήταν η γυναίκα που υπάκουε στις εντολές, αλλά έπαιρνε τις αποφάσεις μόνη της κατά κύριο λόγο και συμβουλευόταν αρκετά την μητέρα της, η οποία ήθελε μόνο το καλό της.

Έπρεπε να φτιάξει τη νυφική της φορεσιά, να είναι πλούσια και λαμπερή, να μην υπάρχει δευτέρα. Όλη μέρα και όλη νύχτα κεντούσε, έφτιαχνε και περίμενε με αγωνία τα πλοία να έρθουν με το καινούργιο εμπόρευμα για να αγοράσει τα καλύτερα. Δεν υπήρχε φτώχεια στο νησί. Όλοι ζούσαν με αξιοπρέπεια και ήταν σχετικά ευνοούμενοι όσον αφορά τα χρήματα.

Επιπρόσθετα, η γυναίκα πριν αρχίσει η εθιμοτυπία του γάμου, βοηθούσε να βαφτεί το σπίτι, να σιδερωθούν τα προικιά και να στολιστούν ώστε να φαίνεται η ευγενική της

καταγωγή. Ακόμα, επειδή συνήθως οι οικογένειες είχαν από τουλάχιστον έναν ναυτικό, περίμεναν τότε θα γυρίσει για να ορίσουν την ημερομηνία του γάμου. Όλα γίνονταν πολύ γρήγορα, κι αυτό γιατί ήταν προετοιμασμένες από πολύ μικρή ηλικία και μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες των ετοιμασιών.

Τέλος, η νύφη την ημέρα του γάμου ήταν στολισμένη με τα καλά της και καμάρωνε την τύχη της. Περήφανη και δυναμική άρχιζε το νέο ξεκίνημα της ζωής της, έχοντας μάθει από τη μητέρα της όσα πρέπει για να είναι έτοιμη να αναλάβει η ίδια από εκείνη τη στιγμή και έπειτα τα νέα της καθήκοντα.

1.6.4. Τα ήθη και τα έθιμα του γάμου που διατηρούνται έως σήμερα

Στη σύγχρονη εποχή τα έθιμα και οι παραδόσεις του γάμου παρατηρείται πως δεν τηρούνται σε ολοκληρωτικό πλαίσιο, αλλά γίνονται κάποια συγκεκριμένα και πολλές φορές παραλλαγμένα και προσαρμοσμένα στις ανάγκες του σήμερα.

Ένα από τα έθιμα που γίνεται μέχρι σήμερα στην κοινωνία του Καστελλορίζου είναι τα Μοσχοκάρφια, όμως γίνεται την ημέρα των κρεβατιών. Αφού στρωθεί το νυφικό κρεβάτι, οι ελεύθερες γυναίκες φτιάχνουν αρμαθιές από γαρίφαλα και τα φορούν, τιμώντας το έθιμο.

Επίσης, όταν οι γάμοι γίνονται στο νησί ακολουθείται πιστά η διαδικασία των βοτανιών. Είναι ένα ξεχωριστό έθιμο, που δεν το συναντάς σε άλλα μέρη και οι νέοι το διασκεδάζουν. Μαζεύουν τα βοτάνια, τα ραντίζουν στη θάλασσα, κάνουν βόλτα με το καΐκι, τα πηγαίνουν στην εκκλησία και έπειτα στο σπίτι της νύφης. Το βράδυ στήνεται κανονικό γλέντι στην πλατεία του νησιού. Όπου η νύφη, λούζει τον γαμπρό με το νερό από τα βοτάνια. Στη συνέχεια, ξεκινάει η γιορτή με άφθονο φαγητό και ποτό.

Επιπρόσθετα, τα γλυκά του γάμου εξακολουθούν να τα φτιάχνουν μόνες τους οι γυναίκες, τα κατουμάρια, τις δίπλες και τα μελεκούνια. Στολίζουν το νυφικό σπίτι με τα προικιά της νύφης και κερνούν τον κόσμο που πάει για να βοηθήσει.

Τέλος, η ημέρα του γάμου στο νησί είναι πάντα Κυριακή, ώστε να έχουν προλάβει τις προηγούμενες μέρες να τιμήσουν τα έθιμα τους μέσα από την τήρησή τους. Ο γάμος την Κυριακή γίνεται μεσημέρι και το βράδυ στήνεται χορός στην πλατεία με όλες τις ανάλογες τιμές.

2.Μεθοδολογία της έρευνας.

Για την πετυχημένη διεξαγωγή της εργασίας πραγματοποιήθηκε μια ποιοτική έρευνα μέσω της βιοβλιογραφικής και επιτόπιας συλλογής στοιχείων. Βασικό ρόλο είχε η βιβλιογραφία που χρησιμοποίησα για να δημιουργήσω μία ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τα γεγονότα και τις συνθήκες που επικράτησαν. Έπειτα, έπρεπε να συλλέξω το υλικό που χρειάζομαι. Στη συλλογή του υλικού είχαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο οι γυναίκες που μου απάντησαν στις ερωτήσεις με τη μορφή συνέντευξης δίνοντας μου και πρόσθετες πληροφορίες για τη θεματική.

Επιπρόσθετα, η προβολή ντοκιμαντέρ με τίτλο « *Μικρό μου Καστελλόριζο*» στο λαογραφικό μουσείο του νησιού με βασικό ομιλητή τον Βασίλη Μ. Χονδρό, είχε καθοριστικό ρόλο για να χρονολογήσω με τον σωστό τρόπο τα γεγονότα χωρίς να δημιουργηθούν ασάφειες.

Οι συνεντεύξεις όμως για την επιτυχία της έρευνας είχαν καθοριστικό ρόλο. Οι γυναίκες μου απάντησαν σε 7 ερωτήσεις σχετικές με την κατάσταση που επικρατούσε, τα ήθη και τα έθιμα, τη γυναίκα του Καστελλορίζου και πως διατηρείται στο χρόνο. Στη συζήτηση που αναπτύξαμε μου έδωσαν και άλλες χρήσιμες πληροφορίες όπως και φωτογραφικό υλικό από το προσωπικό τους αρχείο. Οι ερωτήσεις που απάντησαν ήταν οι εξής:

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

1. Η καταγωγή σας είναι από το Καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος;
2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που θυμάστε σχετικά με τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Αναφέρομαι στο Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε εκείνα τα χρόνια).
3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;
4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;
5. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;
6. Πως θα περιγράφατε τις γυναίκες του Καστελλορίζου στα χρόνια της Κατοχής;
7. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;
8. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

3.Ερευνητικό μέρος

3.1. Φωτογραφικό υλικό της Μεγίστης από το χθες στο σήμερα

Προσωπικό αρχείο: Ειρήνης Χούλη

Προσωπικό αρχείο: Ειρήνης Χούλη

Προσωπικό αρχείο: Ειρήνης Χούλη

Προσωπικό αρχείο: Ειρήνης Χούλη

Προσωπικό αρχείο: Ειρήνης Χούλη

Προσωπικό αρχείο: Ειρήνης Χούλη

Προσωπικό αρχείο: Ελένης Καραβέλατζη

Προσωπικό αρχείο: Ελένης Καραβέλατζη

3.1.1. Φωτογραφικό υλικό παραδοσιακών γυναικείων στολών

Οι συγκεκριμένες φωτογραφίες προέρχονται από το βιβλίο «Ο ΛΑΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟΥ» του Ι. Μ. Χατζηφώτη, Εκδόσεις Συνδέσμου Απανταχού Καστελλοριζιτών "Ο Άγιος Κωνσταντίνος", επί Προεδρίας Ναυάρχου Μιχαήλ Αγαπητού, Μάρτιος 1982.

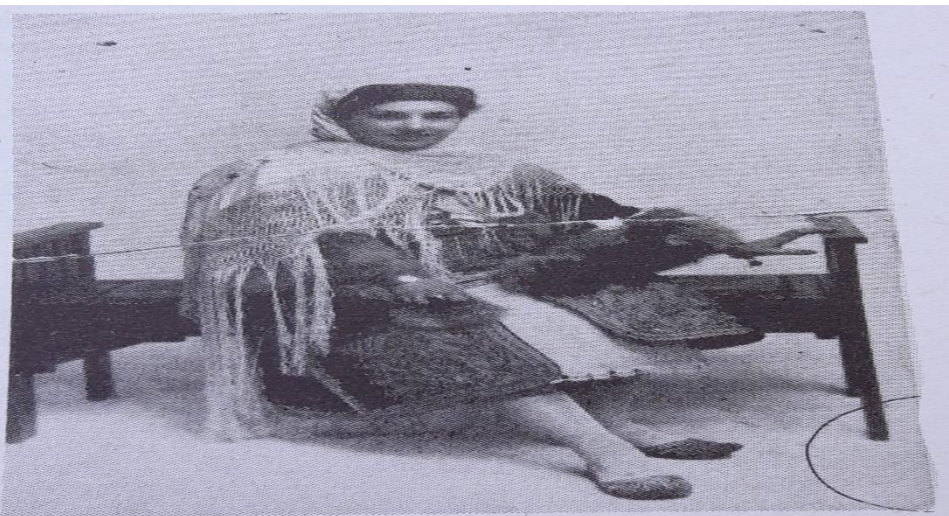

Αναμνηστική φωτογραφία γάμου στο Καστελλόριζο, κατά τη β' δεκαετία του 20ού αι., έξω από τη Σανταραπεία Σχολή. Η νύμφη φοράει την πατροπαράδοτη τοπική φορεσιά.

Αναμνηστική φωτογραφία γάμου στο Καστελλόριζο το 1923, έξω από τη Σανταραπεία Άστική Σχολή. Η νύμφη φοράει εθνοπαιδικό νεομφοκό. Δίπλα γυναίκες με τοπικές στολές.

Καστελλοριζιά νύμφη (1920).

3.2. Συνεντεύξεις

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

(1)

1. Η καταγωγή σας είναι από το Καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος;

ΑΠ : Η καταγωγή μου είναι από το Καστελλόριζο και είμαι μόνιμη κάτοικος του νησιού εγώ και η οικογένεια μου.

2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που θυμάστε σχετικά με τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Αναφέρομαι στο Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε εκείνα τα χρόνια).

ΑΠ : Όταν ήμουν 6 χρονών φύγαμε από το νησί με την οικογένεια μου, που ήμασταν δώδεκα άτομα, γιατί η κατάσταση στο νησί δεν ήταν καθόλου καλή. Δεν φύγαμε μόνο εμείς, όλο το νησί, 400 άτομα. Άλλοι πήγαν στη Ρόδο, άλλοι στην Αμμόχωστο, διασκορπιστήκαμε. Για τέσσερις μέρες μείναμε στην Τουρκία, μετά πήγαμε στην Κύπρο όπου εκεί καθίσαμε 6 μήνες και καταλήξαμε στην Παλαιστίνη για 2 χρόνια περίπου.

Στην Παλαιστίνη μέναμε σε κάτι τσαντίρια σε έναν κάμπο. Για να σκεφτείς ρούχα και παπούτσια μας στέλνανε, ήταν πολύ δύσκολα και ειδικά για μας που ήμασταν παιδιά και δεν καταλαβαίναμε. Ευτυχώς ο Πανταζής, ο μεγάλος μου αδερφός ήξερε λίγα αγγλικά και συνεργάστηκε εκεί με κάτι επιστάτες οπότε έπαιρνε τρόφιμα και όχι από το συσσίτιο που έπαιρναν όλοι.

Στην Παλαιστίνη δεν είχε μόνο Καστελλοριζιούς είχε και Καλύμνιους και Συμιακούς και Κώτες. Γενικότερα οι Παλαιστίνιοι μας φέρονταν καλά και μας πρόσεχαν όσο μπορούσαν δηλαδή και αυτοί. Οι Αραπάδες όμως κάθε μέρα μεθούσαν και άρχιζαν να πυροβολούν χωρίς σταματημό. Μια φορά κιάλας σκότωσαν μία γυναίκα από τη Σύμη. Την πυροβόλησαν, έτρεχαν μήπως και τη σώσουν, αλλά δεν τα κατάφεραν. Είχαμε τρομάξει πολύ εκείνη τη μέρα, μας κόπηκε η ανάσα. Μετά από αυτό δεν ξανά έγινε τίποτα.

Πέρασαν δύο χρόνια και μας μάζεψαν όλους, γύρω στα 400 άτομα και μας πήγαν στο λιμάνι για να γυρίσουμε πίσω. Στην πρώτη αποστολή έφυγε ο αδερφός μου ο Πέτρος για να βρει σπίτι και ο Χάρης για να πάει να τελέσει την θητεία του στο στρατό. Στη δεύτερη αποστολή, δεν γνωρίζουμε τι έγινε. Στην τρίτη όμως, ήταν επικεφαλής ο Πετρίδης γιατρός από τη Ρόδο και βρέθηκε στην Παλαιστίνη και ήθελε να βοηθήσει τον κόσμο. 400 άτομα ήταν στην τρίτη αποστολή. Με πλοίο Empire patr. ξεκινήσαμε για να γυρίσουμε πίσω. Στα 60 μίλια στο λιμάνι Sire στην Αίγυπτο, μας έβαλαν φωτιά.

Έμεινα μέσα στη θάλασσα δέκα ώρες, με ένα σωσίβιο. Εκείνη την ημέρα χάθηκαν 33 άτομα. Για να καταλάβεις, δίπλα μου υπήρχαν εννέα άτομα πιασμένα σε ένα ξύλο, μόνο τα δύο σώθηκαν. Ένας-ένας δεν άντεχε και τον έπαιρναν τα κύματα. Και ενώ το καράβι καιγόταν ήρθε και καρχαρίας, ο οποίος δάγκωσε ένα κοριτσάκι στο στομάχι και σκοτώθηκε ακαριαία.

Τελικά, μας έσωσε ένα αεροπλανοφόρο και μας πήγε στην Αίγυπτο, όπου εκεί μας έδωσαν τις πρώτες βοήθειες. Αφού πέρασαν δύο τρεις μέρες μας έβαλαν πάλι σε ένα καράβι και πίσω στο Καστελλόριζο. Οι Ιταλοί τότε ήθελαν να δώσουν το «πεβεράνιο», δηλαδή παραδείσι για να μην έρθουν στο Καστελλόριζο, αλλά είπαν όχι αλλό πια στα τσαντίρια. Το 1945, ήμουν πια 8 ετών γυρίσαμε πίσω στην πατρίδα μας. Μοναδικό συναίσθημα. Συγκίνηση, χαρά και περηφάνια που τα καταφέραμε. Μα και λύπη γιατί ήταν πολύ αυτοί που χάθηκαν άδικα.

3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;

ΑΠ : Τα παλιά τα χρόνια δεν υπήρχε σπίτι στο νησί που να μην τηρεί επακριβώς τα έθιμα του νησιού και τις παραδόσεις. Δεν υπήρχε καν λόγος για να σκεφτούμε κάτι τέτοιο. Ήμασταν περήφανες για αυτά που κάναμε και που τιμούσαμε τον τόπο μας.

Τώρα οι νέοι, το βλέπω και από τα εγγόνια μου, δεν έχουν το ίδιο μεράκι. Δεν τους ενδιαφέρει. Είναι κάποιες παραδόσεις που συνεχίζονται γιατί τα έμαθαν από μικρά, αλλά δεν ασχολούνται παραπάνω. Δεν ξέρω τι φταίει. Εγώ προσπάθησα να μην χάσουμε την γνησιότητά μας, τις ρίζες μας και αυτά που έμαθα από τη μάνα μου. Στο χρόνο όμως όλα αλλάζουν. Οι ανάγκες τώρα είναι διαφορετικές και οι προτεραιότητες. Δεν λέω, κάποια έθιμα τα τηρούν και ειδικότερα του γάμου, αλλά όχι όλα.

4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;

ΑΠ : Σαν νησί είχαμε πάντα ωραία έθιμα. Είχαμε επιρροή από πολλά μέρη γιατί το λιμάνι μας ήταν εμπορικό κέντρο. Τα έθιμα του γάμου είναι αυτά που ξεχωρίζουν και δεν συγκρίνονται με άλλου τόπου. Για να σκεφτείς πως πολλοί που ζουν πια στην Αυστραλία ήρθαν στο νησί για να παντρευτούν και τήρησαν όλα τα έθιμα. Το πιο ωραίο είναι πως έχουν την επιθυμία και τα παιδιά τους. Ρίζες είναι αυτές, δεν χάνονται.

5. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

ΑΠ : Οι γυναίκες του νησιού ήταν πολύ δυναμικές. Επειδή οι περισσότεροι άνδρες ήταν ναυτικοί είχαν μάθει να είναι ελεύθερες και να τα αντιμετωπίζουν όλα μόνες τους. Για να καταλάβεις, έκοβαν ξύλα, πήγαιναν στα ζώα, άρμεγαν, έφτιαχναν μόνες τους γιαούρτι για το σπίτι, φρόντιζαν τα χωράφια, έφτιαχναν κρασί και κρατούσαν το σπίτι, ήταν μάνες. Φυσικά όμως ήταν και πάντα περιποιημένες και ποτέ ανοικοκώρευτες. Περπατούσαν με ψηλά το κεφάλι.

6. Πως θα περιγράφατε τις γυναίκες του Καστελλορίζου στα χρόνια της Κατοχής;

ΑΠ : Οι γυναίκες στα χρόνια της Κατοχής ήταν δυνατές. Έπρεπε να αντιμετωπίσουν όλες τις καταστάσεις χωρίς να χάσουν την ψυχραιμία τους. Δεν είχαν τέτοιο δικαίωμα. Έπρεπε να είναι πάντα συγκεντρωμένες και να σκέφτονται με λογική. Ήταν πολύ περήφανες και περίμεναν με υπομονή τους άνδρες τους. Η αξιοπρέπεια ήταν βασικό γι' αυτές. Δεν λυγούσαν ποτέ και για τίποτα. Η μόνη τους χαρά ήταν που βρίσκονταν στον τόπο τους και δεν κινδύνευαν. Ήξεραν πως για όλα τα υπόλοιπα δεν έπρεπε να αγχώνονται, θα τα κατάφεραν.

7. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;

ΑΠ : Οι γάμοι στο Καστελλόριζο είναι πλούσιοι και λαμπεροί. Παλιά κρατούσαν δεκαπέντε μέρες και οι νύφες, σχεδόν όλες δηλαδή, είχαν μεγάλες προίκες. Χρυσασφικά να έβλεπε το μάτι σου και μπούκλες σαν να ήταν ζωγραφισμένες. Τώρα τηρούν τα έθιμα που τους αρέσουν περισσότερο. Ένα από αυτό είναι τα βοτάνια που πραγματοποιείται το Σαββατόβραδο μία μέρα πριν το γάμο. Οι φίλοι του γαμπρού, πηγαίνουν στο βουνό και μαζεύουν βοτάνια τραγουδώντας. Μετά κατεβαίνουν όλοι μαζί στο λιμάνι και μπαίνουν σε βαρκάκια μαζί με τη νύφη και τις φίλες της. Τα καϊκια κάνουν βόλτες στο λιμάνι και σφυρίζουν και ακούγονται τα τραγούδια των νέων: «Απ' τα βοτάνια πέφτω, πέφτω για να σκοτωθώ.»

Το βράδυ στην πλατεία του νησιού γίνεται σωστό πανηγύρι και εκεί η νύφη λούζει το γαμπρό με τα βοτάνια. Ο κόσμος χορεύει, διασκεδάζει, τραγουδάει. Όλο το νησί γίνεται μία μεγάλη γιορτή. Είναι ωραίες αυτές οι μέρες.

8. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

ΑΠ : Δυστυχώς σήμερα το Καστελλόριζο μετράει στους 300 κατοίκους. Έχει στρατό-λιμενικό- αστυνομία. Είναι ξεχασμένο. Οι ελλείψεις είναι πάρα πολλές και κυρίως στο θέμα της υγείας. Δεν υπάρχει γιατρός. Που και που έρχονται αγροτικοί γιατροί, προσπαθούν να προσφέρουν, μα μετά από λίγο καιρό φεύγουν. Σταθερός γιατρός δεν υπάρχει.

Ακόμα και στα σχολεία έχουμε πολλές ελλείψεις. Ούτε δάσκαλοι, ούτε καθηγητές υπάρχουν. Αν κάποιο παιδί θέλει να σπουδάσει και έχει όνειρα, το Καστελλόριζο δεν μπορεί να του παρέχει τα εφόδια. Η οικογένειά του αναγκάζεται να βρει λύση, ώστε να πάει το παιδί στη Ρόδο λύκειο για να καλύψει τα κενά και να έχει μια αξιοπρεπή πορεία. Τα διώχνει τα παιδιά του το νησί. Είναι δύσκολο να μείνουν. Γυρνάνε το καλοκαίρι για λίγους μήνες, μα το χειμώνα αδειάζει ο τόπος.

Και για μας που έχουμε μεγαλώσει είναι δύσκολο να μένουμε. Μας κυριαρχεί ο φόβος. Μα που να πάμε πια. Δεν μπορούμε να ζήσουμε μακριά από τούτο το νησί και έτσι μένουμε εδώ όπως μπορούμε. Όσο περίεργο και αν ακούγεται τα караβάκια που πηγαionoέρχονται από τα απέναντι παράλια (Τουρκία) μας εξυπηρετούν αρκετές φορές στις ανάγκες μας. Όσο να 'ναι μας δημιουργείται και μία ασφάλεια πως αν κάτι συμβεί υπάρχει μία ουδέτερη λύση.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

(2)

1. Η Καταγωγή σας είναι από το Καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος

ΑΠ: Η καταγωγή μου είναι απο το Καστελλόριζο και διαμένω στο νησί .

2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που μάθατε από τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Σχετικά με το Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε)

ΑΠ: Την δεκαετία 1980-1990 επισκεπτόμουν το νησί το Πάσχα και το καλοκαίρι . Εκείνη την εποχή το καράβι από Ρόδο προς Καστελλόριζο έκανε απο 7 εως 9 ώρες ανάλογα με το καιρό. Οι προμήθειες του νησιού γίνονταν με το συγκεκριμένο καράβι 2 φορές την εβδομάδα, αν το επέτρεπε ο καιρός. Πολλές φορές είχαν φορτώσει εμπορεύματα και τρόφιμα για το νησί και το δρομολόγιο ανεκτέλεστο .

Όταν το επέτρεπε ο καιρός ξεκινούσε το καράβι για το νησί . Τα τρόφιμα είτε ήταν καλά, είτε ήταν σάπια, αυτά ήταν . Κι οι κάτοικοι έπρεπε να προμηθευτούν τα φρούτα, τα λαχανικά τους ή ότι άλλο χρειαζόνταν από το μοναδικό μαγαζί που έφερνε τις προμήθειες ξέροντας ότι η επόμενη τροφοδοσία μπορεί να γίνει σύντομα ή με καθυστέρηση .

3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;

ΑΠ : Όχι στο εκατό τοις εκατό .

Τα περισσότερα μέρη με την ανάπτυξη είχαν αλλοίωση των παραδόσεων .

Πιστεύω ότι η μεγάλη απόσταση (72 ναυτικά μίλια) από τη γειτονική Ρόδο ήταν η αιτία της αργής ανάπτυξης του νησιού. Με αποτέλεσμα να αργήσει να χάσει τις παραδόσεις του .

4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;

ΑΠ : Του γάμου .

Γιατί μέσα από τα ήθη και τα έθιμα του γάμου ζουν ιδιαίτερες στιγμές χαράς και νοσταλγίας του αγαπημένου τους νησιού.

5. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

Λογικό γυναίκες καπεταναίων !

Είχαν πολλούς ρόλους ήταν μάνα , πατέρας , αδερφή , γιαγιά , κλπ. Ρόλοι που έπρεπε να " παιχτούν " με επιτυχία ! Δεν "σήκωνε" αποτυχία .

Δεν επιτρεπόταν .

Άλλες πάλι γιατί χήρεψαν νωρίς ή μικρές κι οι απαιτήσεις της ζωής τις έκαναν πολύ σκληρές .

6. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;

ΑΠ : Έχουμε πολλά !

Το αγαπημένο όλων είναι τα βοτάνια .

Πηγαίνουν τα αγόρια του νησιού στο βουνό και μαζεύουν τα βοτάνια, τραγουδώντας .Τα βάζουν σε μια μεγάλη πάνα (σεντόνι), τα τυλίγουν σε "μπόγο" και τα αφήνουν για μία βραδυά στον Άη - Γιάννη . Την επόμενη μέρα τα παίρνουν τραγουδώντας "από τα βοτάνια πέφτω ...." και τα πηγαίνουν στην Παναγία των χωραφιών για μια νύχτα. Την τρίτη ημέρα παίρνουν τον μπόγο και τον πάνε τραγουδώντας (το ίδιο τραγούδι) στο λιμάνι όπου τους περιμένει το καϊκι. Επιβιβάζονται στο καϊκι και τραγουδώντας κάνουν τον γύρω του λιμανιού τρεις φορές. Όταν τελειώσουν βγαίνουν και περπατώντας έχοντας τα βοτάνια στο κεφάλι ή στους ώμους παίρνουν το δρόμο για το σπίτι της νύφης . Όπου εκεί τους περιμένει η νύφη και όλο το σόι να τους κεράσουν ευχαριστώντας τους .

7. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

ΑΠ : Διαχρονικό .

Παρόλο που πέρασαν τα χρόνια προσπαθούμε να κρατάμε ζωντανά ήθη κι έθιμα.

Κι οι νέοι από πλευράς τους επιθυμούν την τήρηση αυτών και την αναβίωση των υπολοίπων ώστε η "σκυτάλη της παράδοσης" να δοθεί στην επόμενη γενιά όπως πρέπει!

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

(3)

1. Η καταγωγή σας είναι από το Καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος;

ΑΠ : Γεννήθηκα και μεγάλωσα στη Ρόδο. Η καταγωγή μου είναι από Καστελλόριζο και έχω επιστρέψει στο νησί τα τελευταία δύο χρόνια.

2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που θυμάστε σχετικά με τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Αναφέρομαι στο Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε εκείνα τα χρόνια).

ΑΠ : Έχω ακούσει πολλές ιστορίες που έχουν χαραχθεί στη μνήμη μου, οι οποίες θα μπορούσαν να είναι σενάριο κάποια αμερικανικής παραγωγής, αλλά δυστυχώς αποτέλεσαν γεγονότα της πραγματικότητας. Μια λοιπόν από αυτές τις ιστορίες ήταν την περίοδο που οι κάτοικοι του νησιού ενώ είχαν φύγει και εκκενώθηκε το νησί γύρισαν πίσω. Η κατάσταση ήταν δραματική. Τα σπίτια ήταν όλα κατεστραμμένα και σχεδόν ριγμένα. Οι οικονομίες που είχαν καταφέρει να σώσουν ήταν ελάχιστες μπροστά στην καταστροφή. Γυναίκες και άνδρες με παιδιά, προσπαθούσαν μόνοι τους όπως μπορούσαν να επαναφέρουν τα σπίτια τους στην καλύτερη εκδοχή τους ώστε να γίνουν βιώσιμα. Είναι πολύ άσχημα ένας άνθρωπος να φτάνει σε αυτή την κατάσταση. Η πείνα και οι αρρώστιες θέριζαν μα δεν το έβαζαν κάτω.

3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;

ΑΠ : Δυστυχώς με το πέρασμα του χρόνου οι παραδόσεις του τόπου χάθηκαν. Δεν μπορώ να πω πως είναι πολλά αυτά που κρατάμε και κάνουμε μέχρι σήμερα. Ειδικότερα εμείς, που αποτελούμε τη νέα γενιά μπορώ να πω πως τα έχουμε ξεχάσει.

4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;

ΑΠ : Ένα έθιμο που έχει διατηρηθεί στο χρόνο και η αλήθεια είναι πως μου αρέσει πολύ και μένα προσωπικά είναι της Κυριακής του Πάσχα. Στην εκκλησία διαβάζονται τα Ευαγγέλια σε διάφορες γλώσσες και μετά στο προαύλιο στήνεται γιορτή. Οι ελεύθερες κοπέλες χορεύουν γύρω από την Ανάσταση και παράλληλα, τραγουδούν παραδοσιακά καστελλοριζίτικα τραγούδια. Οι άνδρες καίνε τον Ιούδα και γλεντάνε. Επίσης, φτιάχνετε παραδοσιακό σιρόπι από τις γυναίκες του νησιού που το κερνούν στον κόσμο που βρίσκεται εκεί.

5. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

ΑΠ :Σχετικά με αυτά που έχω ακούσει, θεωρώ, πως οι γυναίκες του νησιού ήταν δυναμικές, ισχυρές και αξιοπρεπείς για την εποχή. Δεν το έβαζαν με τίποτα κάτω. Δεν έσκυβαν κεφάλι. Έμαθαν να σέβονται τον εαυτό τους και να παλεύουν. Ήταν αναγκασμένες να παίρνουν πρωτοβουλίες για το σπίτι, για την οικογένεια. Μετά τον πόλεμο αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες ποτέ όμως δεν έσβηνε το χαμόγελο. Περπατούσαν με ψηλά το κεφάλι και περηφάνια για την καταγωγή τους.

6. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;

ΑΠ :Το πιο χαρακτηριστικό μας έθιμο στο γάμο είναι τα βοτάνια και το λούσιμο του γαμπρού το Σαββατόβραδο πριν το γάμο. Όσα ζευγάρια αποφασίζουν να παντρευτούν στο νησί το τηρούν πιστά. Πολλοί όμως είναι αυτοί που για κυρίως οικονομικούς λόγους αποφασίζουν τα τελέσουν το μυστήριο στη Ρόδο, για τον λόγο αυτό το λούσιμο του γαμπρού με τα βοτάνια που έρχονται από το Καστελλόριζο γίνεται μετά το στρώσιμο του κρεβατιού.

7. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

ΑΠ : Το Καστελλόριζο είναι ένα ξεχωριστό νησί. Είναι δύσκολο να μένεις εδώ. Έχει πολλές δυσκολίες η καθημερινότητα, μα το αγαπάμε, είναι η πατρίδα μας και προσπαθούμε να γυρνάμε σε αυτό και να προσφέρουμε με όποιον τρόπο μπορούμε. Σίγουρα στα χρόνια έχει υποστεί μεγάλες αλλαγές εξαιτίας της εξέλιξης που σιγά σιγά έρχεται και στο ακριτικό νησί και κυρίως όσον αφορά την αυθεντικότητα του με τη μαζοποίηση που επιβάλει πια η κοινωνία μας.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

(4)

1. Η Καταγωγή σας είναι από το καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος;

ΑΠ : Ναι

2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που μάθατε από τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Σχετικά με το Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε).

ΑΠ : Η είδηση της απελευθέρωσης του νησιού 13 Σεπτεμβρίου 1947.

Ο κόσμος βρισκόταν στις δουλειές του, στην καθημερινότητα τους, όπου κάποια στιγμή , πρωί - πρωί χτύπησαν χαρμόσυνα οι καμπάνες όλων εκκλησιών. Τηλέφωνα δεν υπήρχαν για να μάθουν τι συμβαίνει . Πολλές οικογένειες που έμεναν στον Άη - Γιάννη και Άη - Γιώργη του βουνού ανησύχησαν από τις κωδωνοκρουσίες και έστειλαν τα παιδιά τους να πάνε στο ύψωμα του βουνού, για να μάθουν τι συμβαίνει . Οι γονείς περίμεναν στα χωράφια τους. Τα παιδιά άκουσαν τους Καστελλοριζιούς που ήταν στο λιμάνι να πανηγυρίζουν και να ζητωκραυγάζουν

" Ελευθερώθηκε το Καστελλόριζο! Ελευθερώθηκε το Καστελλόριζο ! "

Τα παιδιά ενθουσιάστηκαν και κατάλαβαν ότι κάτι καλό είχε γίνει και φωνάζοντας από το ύψωμα μετέφεραν την είδηση στους γονείς τους. Όλοι μαζί κατέβηκαν στο λιμάνι και μαζί με τους υπόλοιπους πατριώτες τους πανηγύριζαν μέχρι πρωΐας .

3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;

ΑΠ: Ναι .

4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;

ΑΠ: Το χρουσάφι .

Το χρουσάφι το ψήνουμε παραμονή Πρωτοχρονιάς. Το πρώτο ρόφημα-σούπα που το σερβίρουμε την Πρωτοχρονιά .

Περιλαμβάνει : σιτάρι , σταφίδες , γλυκάνισο , λίγη ζάχαρη, γαρύφαλλο , λίγη φλούδα μανταρινιού , ένα κλωναράκι μυρτιά .

Όλα αυτά συμβολίζουν την αφθονία για τη Νέα Χρονιά .

5. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

ΑΠ: Επειδή το 90% των κατοίκων ήταν караβοκύρηδες και αλώνιζαν την Μεσόγειο κάνοντας εμπόριο , έλειπαν από το νησί και από την οικογένεια τους για πολλούς μήνες και έπρεπε η γυναίκα - μάνα Καστελλοριζιά , να είναι και γυναίκα και άντρας στο σπίτι και να διαχειρίζεται τα πάντα .

6. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;

ΑΠ: Η κουλούρα του γάμου (κουλούρι ζυμωμένο με μαστίχα Χίου και σουσάμι).
Τη Δευτέρα , που ξεκινούσε η εβδομάδα του γάμου, οι οικογένειες του γαμπρού και της νύφης ετοίμαζαν τις κουλούρες του γάμου τις οποίες μοίραζαν αντί προσκλητήριο, στα σπίτια των προσκεκλημένων .

7. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

ΑΠ: Άφθαρτο.
Παρά τις όποιες δυσκολίες το Καστελλόριζο και οι μόνιμοι κάτοικοι του επιμένουν και υπομένουν και προσπερνούν κάθε εμπόδιο ακολουθώντας πιστά την παράδοση τους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ (5)

1. Η καταγωγή σας είναι από το Καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος;

ΑΠ: Η καταγωγή των γονιών μου είναι από το Καστελλόριζο αλλά ζούμε στο Περθ της Αυστραλίας. Γεννήθηκα και μεγάλωσα στην Αυστραλία. Έρχομαι στο Καστελλόριζο κάθε καλοκαίρι, έχουμε σπίτι εδώ. Είναι το πατρικό της μαμάς μου.

2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που θυμάστε σχετικά με τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Αναφέρομαι στο Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε εκείνα τα χρόνια).

ΑΠ: Έχω ακούσει διάφορες ιστορίες. Ο μπαμπάς μου όταν ήταν πολύ μικρός, οι γονείς του μαζί με τα επτά αδέρφια του έπρεπε να αφήσουν το νησί και να φύγουν. Δεν είχαν σχεδόν τίποτα μαζί τους. Καλά καλά ούτε δεύτερα ρούχα για να αλλάξουν. Όταν γύρισαν δεν υπήρχε τίποτα στο νησί. Ήταν πλούσια οικογένεια και τα είχαν χάσει όλα, ούτε σταυρό της βάφτισης του δεν έχει. Μετά από λίγο καιρό έφυγαν στην Αυστραλία. Έπρεπε κάπως να ζήσουν.

3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;

ΑΠ: Στην Αυστραλία υπάρχει Σύλλογος Καστελλοριζιτών. Από πολύ μικρή ηλικία μαθαίνουμε πολλά από τα ήθη και τα έθιμα του νησιού. Δεν είναι εύκολο να τα τηρήσεις. Στο σπίτι κυρίως είναι πιο εύκολο. Η μαμά μου είναι πολύ αυστηρή με αυτό και ο μπαμπάς μου δηλαδή. Όλα μου τα ξαδέρφια που έχουν παντρευτεί έκαναν παραδοσιακό γάμο στο νησί. Τήρησαν όλα τα έθιμα. Όλες οι γιαγιάδες έλεγαν τι πρέπει να κάνουμε.

4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;

ΑΠ: Δεν ξέρω αν εγώ μπορώ να το απαντήσω αυτό. Νομίζω το έθιμο του Προφήτη Ηλία. Κάθε καλοκαίρι που έρχομαι γίνεται κανονικά, ακόμα και καράβι να έχει. Στην Αυστραλία όλοι οι Καστελλοριζιόι το λατρεύουν. Θέλουμε κάθε χρόνο να είμαστε εδώ.

2. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

ΑΠ: Φυσικά και οι γυναίκες του νησιού ήταν δυναμικές και ισχυρές και εξακολουθούν να είναι. Η μητέρα μου πάντα μου λέει για την μαμά της και τη

γιαγιά της. Δεν καταλάβαιναν τίποτα. Ήταν ικανές να πολεμήσουν και μόνες τους. Δεν φοβόντουσαν. Ήταν καλές μάνες και τηρούσαν τα έθιμα τους ακόμα και στους πιο δύσκολους καιρούς. Στην Αυστραλία λένε πως με Καστελλοριζιούς δεν τα βάζουν. Είναι έξυπνοι και πετυχημένοι.

3. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;

ΑΠ: Αγαπημένο μου έθιμο του γάμου είναι τα βοτάνια. Η βόλτα με το καΐκι και τα τραγούδια. Ρομαντικό και όμορφο. Έχει τη χάρη του. Όταν αποφασίσω να παντρευτώ, θα είναι στο Καστελλόριζο και θα ακολουθήσω πιστά τα έθιμα. Μου αρέσει.

4. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

ΑΠ: Είναι όμορφο νησί. Δεν έχει πολλές ανέσεις, αλλά μπορεί να σου προσφέρει πολλά. Έχουν αρχίσει και κάτι προγράμματα εναλλακτικού τουρισμού. Πολύ ενδιαφέρον για το νησί.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

(6)

1. Η καταγωγή σας είναι από το Καστελλόριζο και είστε μόνιμη κάτοικος;

ΑΠ: Η καταγωγή μου είναι από το Καστελλόριζο αλλά εδώ και πάρα πολλά χρόνια ζω στην Αυστραλία.

2. Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιστορία που θυμάστε σχετικά με τους προγόνους σας, η οποία σας συγκλόνισε; Αναφέρομαι στο Καστελλόριζο του τότε και τους κατοίκους του. (για παράδειγμα: μία καθημερινή συνήθεια που είχαν, μία κατάσταση που δημιουργήθηκε εκείνα τα χρόνια).

ΑΠ: Θυμάμαι πως εκείνα τα χρόνια, όταν εγώ ήμουν μικρό παιδί, δεν είχαμε ελευθερία κινήσεων στον τόπο μας. Φοβόμασταν πως κάθε στιγμή κάτι θα συμβεί. Η μητέρα μου όταν γυρίσαμε πίσω στο νησί, αφού το είχαν εκκενώσει και δεν βρήκαμε τίποτα, έχτιζε, έβαφε. Άρχισε λοιπόν να μαζεύει πράγματα και τρόφιμα γιατί πίστευε πως κάτι παρόμοιο θα ξανά συμβεί, αλλά δεν θα υπάρχει γυρισμό. Είναι άσχημο να μεγαλώνεις με το φόβο και την ανησυχία πως θα χάσεις το σπίτι σου, τον τόπο σου και τους συγγενείς σου.

3. Πιστεύετε ότι οι κάτοικοι του νησιού τηρούν τις παραδόσεις του τόπου;

ΑΠ: Το Καστελλόριζο είναι ένας τόπος με πολλές παραδόσεις που έχει επηρεαστεί στην πορεία των χρόνων από τους κατακτητές. Κάποια έθιμα παραλλάχθηκαν εξαιτίας των κατακτητών, ποτέ όμως δεν σταμάτησαν να τα τηρούν. Αυτό πιστεύω πως γίνεται και σήμερα. Σίγουρα κάποια χάθηκαν στο πέρασμα του χρόνου, αλλά κάποια άλλαξαν γιατί αλλάζουν και οι εποχές. Οι κάτοικοι όμως προσπαθούν για το καλύτερο. Το βλέπω.

4. Ποιο από τα ήθη & τα έθιμα πιστεύετε πως έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στο χρόνο; Γιατί;

ΑΠ: Νομίζω πως τα έθιμα του Πάσχα έχουν διατηρηθεί. Είναι ωραίο το Πάσχα στο νησί. Όλοι γίνονται μία οικογένεια που πενθεί και έπειτα γιορτάζει. Την Κυριακή του Πάσχα έξω από την εκκλησία γίνεται ολόκληρη γιορτή που συμμετέχουν όλες οι γυναίκες. Φορούν τα καλά τους και χορεύουν τραγουδώντας παραδοσιακά τραγούδια του νησιού. Μάλιστα κάποιες κοπέλες φορούν και τις παραδοσιακές στολές.

5. Στην έρευνα που πραγματοποίησα, παρατήρησα πως οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ισχυρές για εκείνα τα χρόνια. Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

ΑΠ: Οι Καστελλοριζιές ήταν σκληρές γυναίκες με την καλή έννοια της λέξης. Δεν καταλαβαίνουν τίποτα. Δεν μιλούσαν πολύ, απλά έκαναν αυτό που πίστευαν πως θα είναι καλύτερο.

6. Ποιο έθιμο του γάμου θεωρείται χαρακτηριστικό του νησιού, το οποίο έχει διατηρηθεί στο χρόνο;

ΑΠ: Ξεχωριστό έθιμο του γάμου για μένα είναι τα βοτάνια. Είναι χαρακτηριστικό του νησιού και δεν μπορεί να γίνει σε άλλο μέρος. Με συγκινεί όταν είμαι παρόν σε αυτό το γεγονός.

7. Πως θα χαρακτηρίζατε το Καστελλόριζο του σήμερα;

ΑΠ: Το Καστελλόριζο είναι ένα νησί που χρειάζεται πολλά πράγματα. Όταν έρχεσαι για λίγες μέρες δεν του λείπει τίποτα, μα φαντάζομαι οι μόνιμοι κάτοικοι δυσκολεύονται. Με χαροποιεί το γεγονός ότι προσπαθούν για το καλύτερο και έχουν κάνει αρκετά πράγματα.

4. Περιορισμοί της έρευνας.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπισα κατά τη διάρκεια της εργασίας μου σχετίζονται άμεσα με την περιορισμένη βιβλιογραφία. Καθοριστικό ρόλο είχαν οι προφορικές μαρτυρίες όπου με βοήθησαν για να κατανοήσω τα γεγονότα, τα ήθη και τα έθιμα.

Επιπρόσθετα, λόγω του ότι οι νέοι δεν γνωρίζουν αρκετά πράγματα σχετικά με την εθιμοτυπία του τόπου τους, κατέφυγα σε γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Η δυσκολία σχετικά με αυτό είναι ότι αντιμετωπίζουν προβλήματα υγείας και ενώ είχαν την θέληση να με βοηθήσουν, δεν ήταν εύκολο. Για τον λόγο αυτό, ταξίδεψα δύο φορές στο ακριτικό νησί για να καλύψω όλες μου τις απορίες σχετικά με τις θεματικές ενότητες.

4.1. Προοπτικές εργασίας.

Όσον αφορά την εξέλιξη της εργασίας και τη βελτίωση της θεωρώ πως θα ήταν βοηθητικό αν υπήρχαν και άλλες συνεντεύξεις ή και περισσότερα ερωτήματα σχετικά με τη θέση της γυναίκας. Ακόμα, θα μπορούσε να συνδεθεί με κάποια άλλη θεματική ενότητας όπως α) τους άνδρες Καστελλοριζιούς και την παραδοσιακή τους φορεσιά, β) το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών ή γ) την εξέλιξη του νησιού και των κατοίκων σε χρονολογική περιδιολόγηση.

5. Συμπεράσματα.

Συμπερασματικά, το Καστελλόριζο αποτελεί ένα νησί με μακρόχρονη ιστορία. Έχει αντιμετωπίσει πολλά δεινά, αλλά κατάφερε με τη δύναμη και την τόλμη των κατοίκων της να αναστηλωθεί και να έλθει στην κατάσταση που βρίσκεται σήμερα. Οι γυναίκες του νησιού αποτελούν τους βασικούς δημιουργούς του νησιού, καθώς λόγω του ότι οι άνδρες ήταν ναυτικοί και έλλειπαν για μεγάλα διαστήματα, είχαν να αντιμετωπίσουν όλες τις δουλειές μόνες τους. Ήταν ισχυρές, περήφανες και προκομένες. Οτιδήποτε και αν ήθελαν μπορούσαν να το καταφέρουν. Μέσα από τα ήθη και τα έθιμα του ακριτικού νησιού καταλήγουμε πως οι γυναίκες είχαν άποψη και δικαιώματα. Στήριζαν την άποψη τους και συμμετείχαν ενεργά. Ήταν πάντα περιποιημένες και πρόσχαρες. Δεν υπέκυπταν ποτέ στον εχθρό, αντιθέτως τον αντιμετώπιζαν με τόλμη. Μπορώ να πω πως ήταν ένα ταξίδι στο χρόνο, γνώρισα νέους ανθρώπους οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να με βοηθήσουν και μοιράστηκαν μαζί μου προσωπικά τους βιώματα αλλά και ιστορίες της οικογένειάς τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μιχάλης Κομνηνός, *Το γλωσσικό ιδίωμα, Τα μοιρολόγια, Ο χάρτης του Καστελλόριζου*.

Μιχάλης Κομνηνός, *Τραγούδια της χαράς. Αρραβωνιάσματα και γάμος στο Καστελλόριζο*, Αθήνα, 2001, σελ.108.

Κυριάκος Μ. Χονδρός, *Οι φορεσιές των γυναικών της Μεγίστης*, Ρόδος.

Κυριάκος Μ. Χονδρός, *Μικρό μου Καστελλόριζο*, Ρόδος, 1977.

Βασίλης Κέκης, *Στα σοκάκια του Καστελλορίζου*, Αθήνα, 2004.

Βασιλική Χρυσανθακοπούλου, *Τόποι μνήμης, στην Καστελλοριζιακή μετανάστευση και Διασπορά*, Αθήνα, 2018

Νικόλαος Γ. Παπαναστασίου, Νικόλαος Κ. Βογιατζής, *Στην άκρη του Αιγαίου-Καστελλόριζο 1890-1948*, Αθήνα, 2015.

Γυναικεία ενδυμασία Καστελλόριζου 19ος – 20ός αι. Αθήνα, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Α. Μ. 717

Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1934)*, εκδόσεις «Παρατηρητής»

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάδα και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, εκδόσεις Γ.Ε.Σ.

Ι. Μ. Χατζηφωτη, *Ο λαϊκός πολιτισμός του Καστελλόριζου*, Εκδόσεις Συνδέσμου Απανταχού Καστελλοριζιτών "Ο Άγιος Κωνσταντίνος", επί Προεδρίας Ναυάρχου Μιχαήλ Αγαπητού, Μάρτιος 1982.